МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«ВПЛИВ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ НА ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНИХ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0133-з
спеціальності: 013 «Початкова освіта»
освітньо-професійної програми «Початкова освіта»
В. М. Миленко

Керівник: Phd, викл. кафедри дошкільної та початкової освіти _____ А. В. Ходаковська

Рецензент: доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, к. пед. н., доцент _____ Л. М. Шульга

Запоріжжя
2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра дошкільної та початкової освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 013 «Початкова освіта»
Освітньо-професійна програма «Початкова освіта»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____

«____» _____20__ року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Миленко Валентині Михайлівні

1. Тема роботи: «Вплив сімейних стосунків на формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра»
керівник роботи Ходаковська Альона Валеріївна, Phd, викл. кафедри дошкільної та початкової освіти
затверджені наказом ЗНУ від «24» вересня 2024 року № 1447-с

2. Строк подання студентом роботи 03 грудня 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали педагогічної практики, курсових робіт

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): проаналізувати науково-педагогічні джерела щодо проблеми формування моральних якостей молодших школярів; визначити сутність ключових понять «сім'я», «сімейне виховання», «сімейні стосунки», «моральне виховання», «моральні якості», «взаємодія»; охарактеризувати типи й стилі дитячо-батьківських стосунків; виявити вплив дитячо-батьківських стосунків на формування моральних якостей дитячої особистості; розкрити методику формування моральних якостей молодших школярів й окреслити педагогічні умови взаємодії сім'ї та педагогів початкової школи у форрмуванні позитивних моральних якостей.

5. Перелік графічного матеріалу: 3 таблиці, 12 рисунків.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Ходаковська А. В.	04.03.24 р.	04.03.24 р.
Розділ 1	Ходаковська А. В.	08.04.24 р.	08.04.24 р.
Розділ 2	Ходаковська А. В.	06.06.24 р.	06.06.24 р.
Висновки	Ходаковська А. В.	09.09.24 р.	09.09.24 р.
Додатки	Ходаковська А. В.	30.10.24 р.	30.10.24 р.

7. Дата видачі завдання 02.03.24 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Збір та систематизація матеріалу	лютий	виконано
2.	Написання вступу	березень	виконано
3.	Написання першого розділу	квітень-травень	виконано
4.	Написання другого розділу	червень	виконано
5.	Написання висновків	вересень	виконано
6.	Оформлення додатків	жовтень	виконано
7.	Оформлення роботи, рецензування	листопад	виконано
8.	Захист	грудень	

Студент _____ Миленко В. М.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____ Ходаковська А. В.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Зубцова Ю. Є.
(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 85 с., 3 таблиці, 12 рисунків, 87 джерел, 6 додатків.

Мета дослідження полягає у вивченні та аналізі впливу сімейних стосунків на розвиток моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку, а також у визначенні ефективних педагогічних підходів та умов для формування позитивних моральних орієнтирів через взаємодію сім'ї та школи.

Об'єктом дослідження є процес формування позитвних моральних якостей особистості молодшого школяра в контексті впливу сімейних стосунків.

Предмет дослідження – вплив характеру сімейних стосунків на розвиток моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження: загальні методи наукового пізнання – діалектичний і логічний методи пізнання, аналіз і синтез, індукція й дедукція при з'ясуванні сутності ключових понять, характеристиці типів та стилів дитячо-батьківських стосунків, їх вплив на формування моральних якостей особистості; методи теоретичного дослідження – вивчення літературних джерел, нормативно-правових документів та узагальнення отриманої інформації з метою дослідження вплив сімейних стосунків на формування моральних якостей особистості молодшого школяра.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що визначено та науково обґрунтовано вплив сімейних стосунків на формування моральних якостей особистості молодшого школяра.

Практичне значення одержаних результатів полягає у встановленні педагогічних умов взаємодії сімї та педагогів початкової школи у формуванні позитивних моральних якостей молодших школярів та з'ясуванні ефективних форм, методів і засобів формування моральних якостей у учнів початкових класів.

Практичні результати дослідження можуть бути використані педагогами закладів загальної середньої освіти для покращення впливу сімейних стосунків на формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра.

Галузь використання: заклади загальної середньої освіти.

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ, ПОЗИТИВНІ МОРАЛЬНІ ЯКОСТІ, ВПЛИВ, ФОРМУВАННЯ, СІМЕЙНІ СТОСУНКИ, МОЛОДШІ ШКОЛЯРІ, СІМ’Я.

SUMMARY

Mylenko V. M. The Influence of Family Relations on the Formation of Positive moral Gualities of the Personality of a Junior high School Student

The qualification work consists of an introduction, two chapters, conclusions and a list of used literature (87 items). The volume of the qualification work is 104 pages (of which 85 pages are the main text). The work contains 3 tables and 12 figures, 6 appendices.

The study “The influence of family relations on the formation of positive moral qualities of the personality of a junior high school student” is one of the urgent problems of today, because in the conditions of rapid social changes, technological development and globalization, the importance of moral education of children is becoming more and more obvious.

The purpose of the study is to study and analyze the influence of family relationships on the development of moral qualities in children of primary school age, as well as to determine effective pedagogical approaches and conditions for the formation of positive moral guidelines through the interaction of family and school.

The research tasks:

1) to analyze scientific and pedagogical sources regarding the problem of forming moral qualities of younger schoolchildren;

2) to determine the essence of the key concepts “family”, “family education”, “family relations”, “moral education”, “moral qualities”, “interaction”;

3) to characterize the types and styles of child-parent relations and reveal their influence on the formation of moral qualities of the child’s personality;

4) to reveal the method of forming moral qualities of younger schoolchildren and outline the pedagogical conditions of interaction between the family and primary school teachers in the formation of positive moral qualities.

The object of the study is the process of forming positive moral qualities of the personality of a junior high school student in the context of the influence of family relationships.

The subject of the study is the influence of the nature of family relationships on the development of moral qualities in children of primary school age.

The Part 1 “Theoretical aspects of the formation of moral qualities of the personality of a junior high school student”, scientific and pedagogical sources on the problem of the formation of moral qualities of junior high school students are analyzed; the essence of the key concepts “family”, “family education”, “family relations”, “moral education”, “moral qualities”, “interaction” is defined; the types and styles of child-parent relations are characterized.

The Part 2 “Methodical principles of the influence of family relations on the formation of positive moral qualities in younger schoolchildren” the influence of child-parent relations on the formation of moral qualities of a child’s personality is revealed; the method of formation of moral qualities of younger schoolchildren is revealed and the pedagogical conditions of interaction between the family and primary school teachers in the formation of positive moral qualities are outlined.

The results of the study can be used by teachers of general secondary education institutions to improve the influence of family relationships on the formation of positive moral qualities of the personality of a junior high school student.

Keywords: moral education, positive moral qualities, influence, formation, family relations, younger school students, family.

ЗМІСТ

Вступ……..... 9
Розділ 1. Теоретичні аспекти формування моральних якостей особистості молодшого школяра ……..... 13
1.1. Ретроспективний аналіз проблеми морального виховання молодших школярів ……. 13
1.2. Дефініція і сутнісне наповнення ключових понять «сім'я», «сімейне виховання», «сімейні стосунки», «моральне виховання», «моральні якості», «взаємодія»…..... 24
1.3. Характеристика типів й стилів дитячо-батьківських стосунків……. 36
Розділ 2. Методичні засади впливу сімейних стосунків на формування позитивних моральних якостей у молодших школярів ……..... 50
2.1. Взаємодія початкової школи та сім'ї у формуванні позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра…….. 50
2.2. Методика формування моральних якостей молодших школярів …… 63
2.3. Педагогічні умови взаємодії сім'ї та педагогів початкової школи у формуванні позитивних моральних якостей молодших школярів ……... 74
Висновки……. 92
Список використаних джерел……..... 95
Додатки……..... 104

ВСТУП

Актуальність дослідження впливу сімейних стосунків на формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра обумовлена необхідністю визначення перспектив і завдань морального виховання в умовах сучасного світу. В умовах XXI століття, коли основним завданням освіти є формування особистості, здатної до взаєморозуміння, співпраці та толерантності, моральне виховання виступає важливим інструментом у розвитку таких якостей, як доброта, відповідальність, щирість та почуття власної гідності. Водночас, у контексті соціально-політичної та економічної нестабільності в Україні, традиції морального виховання втрачають свою актуальність, що веде до падіння культурного рівня, девальвації загальнолюдських цінностей і зростання бездуховності, агресивності та байдужості до оточуючих.

У цьому контексті особливу роль у формуванні моральних якостей молодших школярів відіграє сім’я, яка є основним соціальним середовищем для дитини в перші роки її життя. Через механізми ідентифікації та наслідування діти засвоюють поведінкові моделі, орієнтуючись на зразки взаємин, які спостерігають у своїх батьків. Процес виховання в сім’ї має значний вплив на психічний розвиток дитини, зокрема на її самооцінку, рівень тривожності та здатність до соціальних взаємодій. Стиль сімейного виховання, що інтегрує емоційну підтримку та адекватний контроль, виступає ключовим чинником у формуванні моральних якостей особистості.

Актуальність і важливість окресленої проблеми на законодавчому рівні регламентують: Закони України «Про освіту» (2017), «Про загальну середню освіту» (2019), «Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст.» (2002), Державний стандарт початкової освіти (2018), «Концепція Нової української школи» (2016), «Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років» та інші нормативно-правові документи.

Моральне виховання в освітньому закладі та сім'ї повинно бути узгоджено і спрямоване на розвиток таких якостей, як співчуття, відповідальність і повага до прав людини. Співпраця між закладом освіти та родиною є ключовою для розробки єдиної виховної стратегії, яка сприяє формуванню гармонійних стосунків між учнями та розвитку їх моральної стійкості.

Теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема: Т. Алєксєєнко, І. Бех, Дж. Боулбі, Н. Вахняк, О. Вишневський, В. Галузяк, В. Гегель, Г. Гельвецій, О. Докукіна, О. Духнович, Е. Кауфман, О. Матвієнко, С. паламар, О. Сідлецька, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, Т. Ремез, Б. Спок та багато інших, які наголошували на важливості єдності в моральному вихованні між закладом освіти і сім'єю.

Наслідки неправильно організованого виховання, зокрема у сім'ї, можуть призвести до виникнення психологічних проблем у дітей, таких як агресивність, тривожність, низька самооцінка, що, в свою чергу, негативно впливає на їх розвиток та навчання. Як зазначали вчені, зокрема Т. Алєксєєнко, О. Лазарєва, Т. Поніманська, В. Постовий, Г. Русин, Л. Руденко, Н. Шагай та інші, важливо створити в родині атмосферу підтримки і розуміння, щоб запобігти появі цих проблем. Тому важливо забезпечити здорову психологічну атмосферу в родині, створюючи умови для формування моральних якостей, що згодом стануть основою для побудови гармонійних стосунків із оточуючими.

Сімейне виховання, через його вплив на психічний стан і поведінку дитини, є невід'ємною частиною процесу морального розвитку. Важливою є співпраця між сім'єю та закладом освіти для розробки ефективних методів виховання, що ґрунтуються на принципах гуманізму, поваги і взаєморозуміння (Г. Ващенко, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський). Виховання моральних якостей у родині та школі має забезпечити розвиток особистості, яка здатна до адаптації в сучасному світі, зберігаючи високу моральну стійкість та сприяючи миру та гармонії в суспільстві.

Таким чином, дослідження впливу стилю сімейного виховання на формування моральних якостей особистості молодшого школяра є важливим для

визначення шляхів удосконалення освітнього процесу, розробки нових виховних стратегій та посилення взаємодії між усіма учасниками виховного процесу з метою формування стійких моральних цінностей у молодого покоління.

Актуальність проблеми дослідження, її недостатня теоретична та практична розробленість зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: «Вплив сімейних стосунків на формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра».

Мета дослідження полягає у вивченні та аналізі впливу сімейних стосунків на розвиток моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку, а також у визначенні ефективних педагогічних підходів та умов для формування позитивних моральних орієнтирів через взаємодію сім'ї та школи.

Відповідно до мети дослідження було визначено такі завдання:

1) проаналізувати науково-педагогічні джерела щодо проблеми формування моральних якостей молодших школярів;

2) визначити сутність ключових понять «сім'я», «сімейне виховання», «сімейні стосунки», «моральне виховання», «моральні якості», «взаємодія»;

3) охарактеризувати типи й стилі дитячо-батьківських стосунків та виявити їх вплив на формування моральних якостей дитячої особистості;

4) розкрити методику формування моральних якостей молодших школярів та окреслити педагогічні умови взаємодії сім'ї та педагогів початкової школи у формуванні позитивних моральних якостей.

Об'єктом дослідження є процес формування позитвних моральних якостей особистості молодшого школяра в контексті впливу сімейних стосунків.

Предмет дослідження – вплив характеру сімейних стосунків на розвиток моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку.

Для розв'язання поставлених завдань було застосовано наступні методи дослідження: загальні методи наукового пізнання – діалектичний і логічний методи пізнання, аналіз і синтез, індукція й дедукція при з'ясуванні сутності ключових понять, характеристиці типів та стилів дитячо-батьківських стосунків, їх вплив на формування моральних якостей особистості; методи теоретичного

дослідження – вивчення літературних джерел, нормативно-правових документів та узагальнення отриманої інформації з метою дослідження вплив сімейних стосунків на формування моральних якостей особистості молодшого школяра.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що визначено та науково обґрунтовано вплив сімейних стосунків на формування моральних якостей особистості молодшого школяра.

Практичне значення одержаних результатів полягає у встановленні педагогічних умов взаємодії сімї та педагогів початкової школи у формуванні позитивних моральних якостей молодших школярів та з'ясуванні ефективних форм, методів і засобів формування моральних якостей у учнів початкових класів.

Практичні результати дослідження можуть бути використані педагогами закладів загальної середньої освіти для покращення впливу сімейних стосунків на формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

1.1. Ретроспективний аналіз проблеми морального виховання молодших школярів

З огляду на трансформацію моральних цінностей та становлення нових соціальних відносин у сучасному українському суспільстві, що базуються на засадах гуманізму та демократії, постає нагальна потреба у розробленні інноваційних підходів до організації освітнього процесу в загальноосвітніх закладах. Особливу увагу при цьому зосереджено на гуманізації навчання, що передбачає утвердження пріоритету особистості як найвищої соціальної цінності. Важливо підкреслити, що ключовими характеристиками такої особистості є сформовані моральні якості, що, у свою чергу, зумовлює актуальність проблеми морального виховання підростаючого покоління. Водночас, дослідження особливостей сучасного процесу морального виховання неможливе без ґрунтовного аналізу історичного досвіду, а також усвідомлення детермінуючого впливу соціально-економічних чинників на виховну діяльність у різні історичні періоди.

Концепція пріоритетної ролі морального виховання у процесі розвитку та становлення особистості була усвідомлена та відображена ще в історичних джерелах. Варто зазначити, що впродовж тривалого часу підростаюче покоління засвоювало моральні цінності й соціальні норми в процесі колективної трудової діяльності та повсякденного спілкування з дорослими. Зокрема, подібна практика була характерною для первісного суспільства та родового ладу, коли моральний досвід мав ще відносно простий та невпорядкований характер. Як відомо, спільна трудова діяльність була зумовлена життєвою необхідністю, водночас вона сприяла інтенсивнішому розвитку дітей. Це відбувалося через

їхню участь у таких видах трудової активності, як підтримка вогнища, приготування їжі, риболовля, виготовлення та оздоблення одягу тощо [42, с. 42].

У процесі подальшої еволюції суспільства відбулося суттєве ускладнення знарядь праці та видів господарської діяльності, що, у свою чергу, призвело до розширення спектра соціальних взаємодій і зростання їхньої складності. За таких умов передача виробничого досвіду та наукових знань уже потребувала спеціалізованого та тривалого навчання.

Отже, поступовий розвиток суспільних відносин зумовив виникнення освіти та виховання як об'єктивної суспільної потреби. Показово, що одним із перших мислителів античності, хто звернув увагу на внутрішній світ людини, був Демокріт. Він акцентував на ключовій ролі сімейного виховання у процесі морального становлення особистості. На думку філософа, ефективним методом виховання є наслідування дитиною позитивного прикладу батьків, а також систематичне залучення її до вправ, спрямованих на формування соціально прийнятної поведінки. Водночас Демокріт підкреслював, що привчання дитини до праці має здійснюватися не шляхом примусу, а через заохочення та поступове формування трудових навичок. Варто зазначити, що давньогрецький філософ надавав особливого значення переконанням як засобу формування моральної поведінки, вперше теоретично окреслюючи специфіку мотивації моральних учинків. Зокрема, він наголошував, що справжніми рушійними силами моральної діяльності мають бути внутрішні спонукання особистості, а не зовнішній примус [50].

Не менш значущими є концептуальні погляди на проблематику морального виховання іншого видатного античного мислителя – Сократа. Він розглядав моральні цінності як вираження ставлення особистості до об'єктивної реальності. Важливо підкреслити, що філософ був переконаний: причиною порушення моральних норм є не свідоме нехтування ними, а радше їхнє незнання. Саме тому він здійснив теоретичне осмислення таких фундаментальних етичних категорій, як «добро», «справедливість», «відвага» тощо. До безперечних заслуг Сократа також належить формулювання загального

підходу до проблеми морального виховання. Філософ тлумачив цей процес як інтелектуальний та моральний розвиток особистості, порівнюючи його з «другим народженням» людини. Відповідно, на його думку, моральне становлення є невід'ємним від процесу самовиховання і повинно тривати впродовж усього життя. У межах традиційної виховної системи Давньої Греції моральні норми, як правило, тлумачилися як вираження волі предків або навіть божественних настанов. Водночас саме Сократ уперше сформулював ідею про те, що, перш ніж моральна норма набуде статусу регулятора міжособистісних відносин у суспільстві, її зміст має бути усвідомлений і прийнятий кожною окремою особистістю. З огляду на це, мислитель наголошував на необхідності того, щоб людина керувалася у своїй поведінці не лише зовнішніми приписами, а передусім свідомо засвоєними переконаннями. Саме вони, на його думку, дають змогу особистості протистояти хибним судженням оточення, спираючись на істинне знання. У цьому контексті доцільно зазначити, що подібний підхід Сократа розглядався ним як дієвий механізм досягнення ефективних результатів у сфері морального виховання [50].

Важливо підкреслити, що педагогічна діяльність Сократа була нерозривно пов'язана з його філософськими поглядами. Він мав значну кількість учнів і послідовників, серед яких особливе місце займали такі видатні мислителі, як Ксенофонт, Платон і Антисфен. Водночас варто зауважити, що кожен із них по-різному інтерпретував сутність морального виховання, його основні завдання та кінцеві цілі. У контексті античних педагогічних концепцій особливої уваги заслуговують погляди видатних філософів на проблему морального виховання.

Так, Ксенофонт наголошував на ключовій ролі навчання справедливості як основи виховного процесу. На його думку, засвоєння дітьми норм моральної поведінки значною мірою зумовлене щоденним прикладом дорослих. Крім того, варто зазначити, що мислитель приділяв особливу увагу вихованню не в дитячому, а саме в юнацькому віці, оскільки вважав цей період найбільш сприятливим для формування моральних якостей [50].

Платон, у свою чергу, першим запропонував концепцію створення системи державних навчальних закладів. Відповідно до його бачення, в ідеальній аристократичній державі-полісі виховання дітей як у сім'ї, так і в школі повинно здійснюватися під контролем держави та відповідати її інтересам. Філософ у своєму останньому творі «Закони» акцентував увагу на проблемах морального виховання, висловлюючи думку, що моральні якості є природженими іманентними характеристиками душі людини. Водночас виховання, за його переконанням, лише сприяє їх розкриттю, стимулює розвиток і запобігає їхньому спотворенню. З огляду на це, Платон вважав, що головним завданням морального виховання є зміцнення законодавчих норм, оскільки саме їхнє дотримання забезпечує суспільну гармонію та справедливість [84].

Ще одним представником сократівської традиції був Антисфен, який відстоював ідею особистого прикладу вчителя як ключового засобу морального виховання. Особливого значення мислитель надавав загартуванню характеру та формуванню здатності долати життєві труднощі, адже, на його думку, саме вони є найбільш болісними для тих, хто не привчений до них змалку. Саме тому він тісно пов'язував моральне виховання з фізичним розвитком, вважаючи, що людина, яка прагне стати доброчесною, повинна регулярно загартовувати тіло через гімнастичні вправи [39]. Не менш значущими є погляди учня Платона – Аристотеля, який намагався визначити основні шляхи досягнення блага через формування моральних чеснот. Зокрема, у своїй праці «Нікомахова етика» він досліджував природу доброчесності та можливості її виховання. На відміну від Платона, Аристотель стверджував, що моральні якості не є вродженими, а формуються в процесі життєвого досвіду. Як зазначає філософ, головним засобом морального виховання є систематичне застосування продуманих вправ, які дозволяють закріплювати бажані поведінкові моделі, викликаючи в учнів задоволення від їхнього виконання [39, с. 66].

Своєрідний внесок у розроблення концепції морального виховання зробив видатний римський педагог Квінтіліан, який виклав свої погляди у трактаті «Про виховання оратора». Він підкреслював, що особистість учителя повинна

відповідати високим моральним стандартам, оскільки тільки так можна виховати доброчесну людину. Важливим аспектом його педагогічної концепції була відмова від тілесних покарань і наголошення на необхідності поважного ставлення до учнів. На думку мислителя, виховання має здійснюватися через тривалі бесіди на морально-етичні теми, а також через особистий позитивний приклад педагога, який повинен встановлювати духовний зв'язок зі своїми вихованцями. Окрім цього, Квінтіліан підкреслював провідну роль сім'ї у формуванні моральних якостей дитини, зазначаючи, що саме вона створює перше виховне середовище. Він вважав, що основним завданням батьків є підготовка дитини до навчання у школі, де вихователь продовжить їхню справу [39, с. 79]. Педагогічні ідеї зазначених мислителів не лише мали значний вплив на розвиток античної освітньої традиції, а й зберігають свою актуальність у сучасних підходах до морального виховання.

На межі Середньовіччя та епохи Давнього Риму домінувала євангельська моральна доктрина, що визначила богословський характер виховання. Виховний процес ґрунтувався на пріоритеті віри над знаннями, посиленій увазі до духовного розвитку особистості та ключовій ролі морального виховання.

У Середньовічній Європі християнство стало ідеологічною основою формування феодальних відносин, а навчальні заклади, переважно монастирські школи, приділяли особливу увагу моральному вихованню. Воно реалізовувалося через пости, молитви, читання релігійних текстів і настанови священників, водночас вихованців заохочували до самодисципліни та духовного вдосконалення.

У Київській Русі основою виховного процесу слугувала народна педагогіка, що акумулювала моральні традиції й соціокультурний досвід поколінь. Виховання дітей базувалося на любові до рідної землі, шануванні звичаїв та родинних цінностей. Вирішальна роль у формуванні моральних якостей належала сім'ї: батьки слугували взірцем поведінки для дітей. Народні прислів'я, пісні, казки формували уявлення про доброчесність, засуджували жорстокість і байдужість. Праця виступала ключовим виховним інструментом: з

раннього віку діти залучалися до домашніх обов'язків, що сприяло розвитку працелюбності та відповідальності. В освітніх закладах Київської Русі моральне виховання здійснювалося через настанови, проповіді та повчання, значну роль відігравали візантійські традиції. Видатним зразком педагогічної думки того часу є «Повчання» В. Мономаха, де висвітлювалися ключові моральні принципи: шанобливе ставлення до старших, чесність, милосердя, уникнення лінощів і згубних звичок. Однак, попри гуманістичні ідеї, у сім'ях і школах застосовували фізичні покарання як метод виховного впливу [13, с. 28].

Педагоги епохи Відродження рішуче виступили проти жорстоких виховних методів. Значний внесок у розвиток морального виховання зробив Е. Роттердамський, який розглядав ставлення до праці як основний критерій моральності. Він наголошував на важливості умовлянь як виховного методу, а також підкреслював відповідальність педагогів за формування особистості учня [39]. Французький мислитель М. Монтень визначав моральне виховання як процес накопичення життєвого досвіду, що сприяє розвитку самостійного мислення. Він вважав, що дитина повинна навчатися через спостереження, аналіз і узагальнення реальних подій [39].

Таким чином, еволюція підходів до морального виховання свідчить про поступовий перехід від жорстких методів до гуманістичних принципів, які зберігають актуальність і в сучасній педагогіці.

В епоху Просвітництва значний вплив на розвиток педагогічної науки здійснив англійський мислитель Дж. Локк. У праці «Думки про виховання» він сформулював концепцію виховання «джентльмена», ключовим аспектом якої було моральне виховання. Філософ стверджував, що моральні ідеї не є вродженими, а розум дитини подібний до «чистого аркуша». Формування особистості, на його думку, відбувається під впливом виховання та життєвих обставин [50, с. 206]. Ж.-Ж. Руссо запропонував концепцію «вільного виховання», викладену у творі «Еміль, або про виховання». Філософ наголошував на необхідності розвивати природні здібності дитини, формувати почуття власної гідності, самостійність і незалежність, водночас уникаючи

потурання примхам. Він вважав, що моральне виховання слід розпочинати з 15 років, коли у підлітка відбувається становлення емоційної сфери. Основними методами виховання Ж.-Ж. Руссо називав спостереження, спілкування з моральними людьми та наслідування позитивного прикладу [50].

В Україні ідеї Просвітництва розвивали П. Могила, І. Галятовський, С. Полоцький, І. Максимович, Ф. Прокопович, Г. Сковорода та інші культурно-освітні діячі. Вони наголошували на необхідності поєднання навчання з виховною діяльністю, важливості прикладу батьків і вчителів, а також вирішальній ролі розуму у моральному становленні особистості. Особливе місце в українській педагогіці належить Г. Сковороді, який вважав моральне вдосконалення основою людського щастя. Філософ наголошував, що ставлення до праці є ключовим критерієм моральності, а неробство – моральним злом [72].

Видатний швейцарський педагог Й. Песталоцці заклав основи гармонійного виховання, що охоплює розвиток розуму, серця й руки. Він підкреслював, що моральне виховання починається з раннього дитинства через почуття любові й довіри до матері, а згодом поширюється на інших людей, формуючи громадянські чесноти. Педагог вважав, що виховання має спиратися на позитивні емоції, а не на зовнішній примус, і закликав до узгоджених виховних впливів школи та сім'ї [50]. Таким чином, у добу Просвітництва відбувся перехід до гуманістичних підходів у вихованні, де ключовими чинниками стали особистий приклад, усвідомлення моральних норм і формування самостійності особистості. Значний внесок у розвиток педагогічної науки здійснив видатний представник німецького освітнього руху І. Гербарт, який визначав формування характеру людини як головне завдання морального виховання. У його концепції ключовими елементами є ідеї внутрішньої свободи, досконалості, приязні, права та справедливості. Водночас він наголошував, що молодші школярі ще не здатні до усвідомленого сприйняття етичних норм, тому дисципліна має слугувати підготовчим етапом до систематичного морального виховання. Ф. Дістервег пропагував оновлення шкільної освіти, зокрема

розвиток самостійного мислення та активності дітей, що, на його думку, є основою ефективного морального виховання [50].

Попри кризовий стан освіти в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., культурно-громадські діячі активно працювали над її відродженням. Значну роль у цьому процесі відіграв О. Духнович, який підкреслював необхідність гармонійного поєднання всіх напрямів виховання, проте особливий акцент робив на моральному розвитку особистості. До ключових якостей, які слід формувати у дитини, він відносив чесність, порядність, гуманізм, працьовитість і почуття власної гідності [39, с. 173]. Не менш важливий внесок у розвиток педагогічної думки здійснив К. Ушинський. Його праці «Людина як предмет виховання», «Про народність у громадському вихованні» та «Про користь педагогічної літератури» стали теоретичним підґрунтям виховання, що базувалося на загальнолюдських, християнських і національних цінностях. Учений наголошував на необхідності розвитку в дітей чесності, скромності, працелюбності та дисциплінованості. Він підкреслював вирішальну роль сім'ї та школи у виховному процесі, а також визначав особистість учителя як ключовий чинник успішного морального виховання [79. с. 177].

Наприкінці XIX – початку XX ст. українські педагоги акцентували увагу на національно-демократичному характері виховання. Вони відстоювали право на використання рідної мови в навчальному процесі, збереження традицій національного шкільництва та виховання гуманної, національно свідомої особистості. Поступовий перехід до гуманістичних засад виховання розпочав В. Сухомлинський, який у своїй концепції наголошував на важливості загальнолюдських цінностей: любові й поваги до людини, гармонії у стосунках та духовного розвитку. З цього часу в педагогічній практиці відбувся зсув від соціально орієнтованих моделей виховання до особистісно орієнтованих.

У 1960-х роках у зарубіжній педагогіці розпочався активний пошук нових підходів до морального виховання. Це зумовило появу таких концепцій, як осмислення цінностей, моральний розвиток особистості та виховання характеру. Вони ґрунтувалися на ідеях гуманістичної психології, розробленої А. Маслоу,

К. Роджерсом, А. Комбсом та іншими вченими. Прихильники концепції осмислення цінностей наголошували на важливості розвитку критичного мислення, здатності до морального вибору та усвідомлення власної системи цінностей. Вони вважали, що ефективними методами виховання є дискусії, аналіз моральних дилем та формування навичок оцінки вчинків інших людей, що дозволяє учням обирати відповідні форми власної поведінки [21, с. 66].

Таким чином, упродовж XIX–XX ст. педагогічна наука поступово еволюціонувала від жорстких регламентованих моделей виховання до гуманістичних підходів, що враховували індивідуальні особливості особистості й орієнтувалися на розвиток її внутрішнього морального світу. Значний внесок у розробку теоретичних засад морального розвитку особистості здійснив американський учений Л. Кольберг, наукові погляди якого сформувалися під впливом психологічних досліджень Дж. Дьюї. Варто зазначити, що прихильники його концепції приділяли особливу увагу когнітивному аспекту моралі, розглядаючи розвиток моральних якостей через процес осмислення й усвідомлення етичних норм. У другій половині XX століття широкого визнання набула концепція виховання характеру, яка отримала найбільшу популярність у 90-х роках у США у зв’язку з необхідністю підвищення рівня моральної вихованості молодого покоління. Дослідники цього напряму спрямовували свої зусилля на визначення переліку універсальних моральних якостей та пошук ефективних методів їхнього формування. Узгоджений американськими освітянами список таких якостей включав надійність, повагу, відповідальність, справедливість, чесність, турботливість та патріотизм. Ці риси розглядалися як фундаментальні незалежно від політичних, релігійних чи національних переконань особистості. На межі XX–XXI століть у вітчизняній педагогічній науці значного поширення набули ідеї педагогіки співробітництва та педагогіки підтримки. Основним принципом педагогіки співробітництва є виховання через діалог та переконання, що сприяє формуванню в дітей духовної стійкості, оптимізму щодо власних можливостей та усвідомленню зв’язку між свободою морального вибору і відповідальністю за власні вчинки. Ці педагогічні ідеї

знайшли практичне втілення в діяльності педагогів-новаторів, зокрема, Н. Ільїної та Т. Кравченко. Вони сформулювали методику, що передбачає створення особливої атмосфери творчої взаємодії між учителем і вихованцями. Одним із ключових аспектів цього підходу є вияв поваги до дитини, віри у її потенціал та опора на найкращі якості особистості в процесі виховання.

Таким чином, в процесі розвитку людства та педагогічної науки виокремилися два основні підходи до морального виховання молодого покоління – об'єктний та суб'єктний. Виконаний аналіз дає нам підставу стверджувати, що побудова демократичного суспільства передбачає організацію виховного процесу на принципах гуманізму, орієнтації на суб'єкт-суб'єктні відносини в процесі виховної взаємодії, в основу яких покладено загальнолюдські моральні цінності.

У XXI столітті проблема морального виховання молодших школярів набуває особливої актуальності у зв'язку з динамічними соціокультурними змінами, викликами глобалізації та цифровізації освіти. Сучасні дослідники розглядають цей процес як багатокомпонентний феномен, що охоплює когнітивний, емоційний і поведінковий аспекти формування особистості.

Серед сучасних науковців, які досліджують моральне виховання в контексті сучасних освітніх тенденцій, варто виокремити І. Беха, І. Головську, О. Гордійчук, Т. Гуменникову, Л. Врочинську, О. Савченко, В. Сухова, О. Сухомлинську, Л. Карамушку та інших. У їхніх працях моральне виховання молодших школярів розглядається через ціннісно-орієнтований, особистісно-розвивальний і діяльнісний підходи. Зокрема, О. Савченко підкреслює важливість інтеграції морального виховання в навчальний процес через художню літературу, казки, інтерактивні методики, моделювання життєвих ситуацій [69]. У свою чергу, І. Бех наголошує на необхідності емоційного залучення дитини у процес морального виховання, адже саме через емоції відбувається глибоке засвоєння моральних норм. Він розробив концепцію гуманістичного виховання, яка базується на розвитку емпатії, саморефлексії та особистої відповідальності за моральний вибір [6].

З позиції Т. Поніманської, моральне виховання – це цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки [63, с. 211]. Моральне виховання нерозривно пов'язане з моральним розвитком, оскільки взаємодія між педагогічними впливами та формуванням особистості здійснюється через сприйняття, усвідомлення, оцінку та перевірку моральних вимог на основі особистого досвіду. На думку Л. Врочинської, моральне виховання – це процес формування в особистості моральних якостей, норм та цінностей, що відбувається через систематичну діяльність педагогів, взаємодію з оточенням та власний досвід [20]. Вона підкреслює важливість активної участі учнів у прийнятті моральних рішень і розвитку їх здатності до самостійного морального оцінювання.

Водночас О. Сухомлинська [74; 75] вважала, що моральне виховання учнів початкових класів має важливе значення для формування основних моральних цінностей і норм поведінки. Вона наголошувала на необхідності формувати у дітей почуття доброти, справедливості, честі та відповідальності через щоденну взаємодію в колективі, через приклад батьків та вчителів. Дослідниця підкреслювала, що в цей період дитина повинна не лише засвоювати моральні норми, але й навчатися їх практичному застосуванню в житті. Вона також акцентувала увагу на тому, що моральне виховання має ґрунтуватися на емоційному контакті з дитиною, її переживаннях та почуттях, адже саме через емоційну сферу дитина найбільше сприймає моральні цінності.

У контексті нашого дослідження важливими є праці В. Постового, Г. Русин, у яких науковці акцентують увагу на впливі соціального середовища на моральне становлення дітей, зокрема, на значенні сім’ї, школи, позашкільного спілкування, а також цифрового контенту. Так як у XXI столітті особливу роль у процесі морального виховання відіграють цифрові технології. З одного боку, вони створюють нові можливості для морального розвитку дітей через освітні платформи, інтерактивні ігри, соціальні проєкти. З іншого боку, неконтрольований вплив цифрового середовища може спричиняти моральну

дезорієнтацію [64]. Саме тому науковці наголошують на необхідності цифрової грамотності, формування критичного мислення та етичного використання інформаційних ресурсів.

Таким чином, сучасні підходи до морального виховання зорієнтовані на розвиток самосвідомості, критичного мислення та моральної автономії особистості, що забезпечує її здатність до усвідомленого й відповідального морального вибору.

Отже, зробимо висновок вищевикладеного, сучасні підходи до морального виховання молодших школярів базуються на інтеграції традиційних і новітніх педагогічних методик, що враховують когнітивні, емоційні та поведінкові аспекти розвитку. Тож навчальним закладам сьогодні потрібно не лише передавати знання про моральні норми, а й формувати моральну стійкість, критичне мислення, соціальну відповідальність, що є ключовими факторами гармонійного розвитку особистості в сучасному світі.

1.2. Дефініція і сутнісне наповнення ключових понять «сім'я», «сімейне виховання», «сімейні стосунки», «моральне виховання», «моральні якості», «взаємодія

Вплив сім'ї на суспільство є одним із найпотужніших, оскільки саме в її межах закладаються основи формування та розвитку особистості. Саме цей соціальний інститут надає людині необхідні знання та навички для подальшої інтеграції у соціальне середовище. Сім'я виконує функцію виховного осередку, зв'язок з яким людина підтримує протягом усього життя.

У сімейному середовищі формуються індивідуальні риси характеру, соціальні норми поведінки та моральні цінності. Вона не лише сприяє становленню особистості, а й забезпечує умови для її самореалізації у суспільстві, стимулюючи творчу та соціальну активність, розвиток

індивідуальності. Варто зазначити, що існують різні підходи до визначення сутності поняття «сім'я».

У контексті педагогічної та соціологічної літератури поняття «сім'я» трактується наступним чином:

– по-перше, «сім'я» – це об'єднання осіб, пов'язаних правами та обов'язками, що виникають на основі шлюбу, родинних стосунків, усиновлення або інших форм прийняття дітей на виховання [2, с. 27].

– по-друге, «сім'я» – це соціальна спільнота, що включає подружжя, їхніх дітей (рідних або прийомних) та інших родичів, об'єднаних спільним економічним, побутовим і морально-психологічним укладом, взаємною відповідальністю та вихованням дітей [11, С. 4–5].

Крім того, сім'я розглядається як соціальний інститут, що характеризується стабільними міжособистісними відносинами, у межах яких реалізується значна частина повсякденного життя, здійснюється народження дітей, їхня первинна соціалізація, початкове освітнє та гігієнічне виховання.

У контексті нашого дослідження основну увагу зосереджено на аналізі сім'ї як ключового інституту виховання та соціалізації дитини. Варто підкреслити, що фундаментальну основу створення сім'ї становить не лише фізіологічна потреба, обумовлена інстинктом продовження роду, а й соціальні чинники. Адже сім'я, як соціальне утворення, відображає традиції, культуру та специфіку певного історичного періоду. Сучасний етап розвитку суспільства зумовлює підвищення актуальності проблем, пов'язаних із родиною, сімейним вихованням та впливом батьків на формування особистості дитини. Сім'я має забезпечувати необхідні умови для первинної соціалізації дитини, адже саме батьки несуть правову, матеріальну та моральну відповідальність за її розвиток і виховання.

У енциклопедії батьківства Є. Коваленко визначає сутність поняття «сім'я» як «форму спільності людей, що скалалася з поєднаного шлюбом поружжя, їх дітей (власних чи усиновлених), а також, в деяких випадках, із інших осіб, поєднаних родинними звязками» [32, с. 222].

Сім’я є важливою соціальною одиницею, що визначається певними соціальними нормами та ролями, які регулюють взаємодію між її членами. Вона не тільки виконує функції соціалізації та виховання, але й формує базові соціальні цінності, що є основою для розвитку особистості. У своїй соціальній сутності сім’я виступає як соціальний інститут і мала соціальна група, що має не лише культурне та правове значення, а й є осередком морального і емоційного розвитку. Підкреслюючи значення сім’ї як інституту, Т. Гаміна і О. Гончар визначають її як складне соціальне явище, яке має кілька аспектів [22, с. 108].

Зокрема, сім’я є соціальним інститутом, який включає певні соціальні норми, санкції та моделі поведінки, а також права та обов’язки, що регулюють взаємодії між подружжям і дітьми. Це забезпечує не лише правову, а й культурну складову в організації сімейного життя, формуючи традиції та звичаї, які мають важливе значення для функціонування родини в межах суспільства. Водночас сім’я є і малою соціальною групою, об’єднаною спільною діяльністю, спрямованою на відтворення населення, збереження спадкоємності поколінь та соціалізацію нових членів – дітей. Вона створює основи для формування соціальних зв’язків і взаємодії між індивідами, що визначають подальше соціальне життя. У своїх доробках М. Хомяк зазначає, що сім’я є «основою будь-якої держави», наголошуючи на важливості прав людини на створення своєї родини. Це право має велике значення як в міжнародному, так і в національному законодавстві, що підкреслює важливість цієї соціальної одиниці у формуванні суспільства. Враховуючи, що сім’я функціонує не лише як соціальний інститут, а й як соціально-правовий, що регулюється законодавчими актами суспільства, необхідно зважати на її визначення в правовому контексті [83].

Згідно зі Сімейним кодексом України, сім’я складається з осіб, які проживають разом і мають взаємні права та обов’язки. Ці взаємозв’язки можуть бути встановлені на основі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення чи інших юридичних підстав. Законодавче визначення сім’ї зазначає, що вона є основним осередком суспільства, що передбачає ширші, ніж просто подружжя, відносини – родинні зв’язки охоплюють також дітей та інших близьких осіб. Така модель

сім'ї включає складнішу систему відносин і ролей, що відіграють важливу роль у соціалізації індивідів.

З психологічної точки зору сім'я є важливим контекстом для розвитку особистості. Психологи наголошують на тому, що сім'я є справжньою школою для людини, де формуються основи емоційної і соціальної адаптації. Вона забезпечує перші враження і орієнтири, що визначають подальшу поведінку індивіда в суспільстві. Це підтверджується дослідженнями, які аналізують психологічні аспекти подружньої сумісності, адаптацію після одруження і психологічний клімат в студентських родинах [82].

Конвенція ООН про права дитини вказує на важливість сімейного оточення для повного розвитку особистості дитини. Вона підкреслює, що для гармонійного розвитку необхідно, щоб дитина зростала в атмосфері любові і розуміння. Сім'я, як первинне соціальне середовище, закладає основи для розвитку особистості, а її вплив є вирішальним на різних етапах життєвого розвитку [43]. Роль сім'ї у вихованні дітей є визначальною і полягає у тому, що саме в ній дитина отримує перші уявлення про добро і зло, що впливає на формування цінностей. Вона стає тим осередком, який передає культурні і соціальні норми, надаючи можливість дитині отримати соціальний досвід і розвивати моральні якості. Через взаємодії з різними поколіннями та зразки поведінки батьків, дитина вчиться взаємодіяти в соціумі, що формує її соціальні навички на майбутнє. Соціологічний та психологічний аспекти сімейного виховання також відображаються в таких категоріях, як демографічна структура сім'ї, соціально-культурний і соціально-економічний контексти, що прямо впливають на її функціонування і якість виховання. Такі характеристики, як кількість дітей, рівень освіти батьків, матеріальне становище та інші фактори визначають умови розвитку дитини в родині.

Сім'я як мала соціальна група має особливості взаємодії між її членами. Відмінність сім'ї від інших соціальних груп полягає у глибшій емоційній прив'язаності та тривалості взаємозв'язків між її членами, а також у відсутності спільної виробничої діяльності, що є характерним для інших типів груп. Це дає

можливість глибше розуміти потреби і переживання членів родини, що є важливим для підтримки здорового емоційного клімату [27, с. 228].

Сімейне виховання визначається певними педагогічними впливами, які здійснюються з метою формування у дітей важливих соціальних та моральних якостей. Враховуючи ці аспекти, вчені визначають сімейне виховання як складну систему, що включає різноманітні методи та підходи. А. Бойко, С. Будзей, В. Омеляненко, В. Семиченко та інші автори акцентують на важливості гармонії у вихованні, де основною умовою є взаєморозуміння між батьками і дітьми, що забезпечує розвиток дитини в емоційному, моральному та соціальному плані [9; 12; 61; 70].

Взаємодія між батьками і дітьми визначає характер виховних впливів і зумовлює ефективність сімейного виховання. Важливою є гнучкість батьків у визначенні стратегії виховання, яка адаптується до змін в розвитку дитини і в умовах життя. Адекватність, гнучкість та прогностичність батьківських позицій сприяють розвитку дитини в межах здорових соціальних і моральних норм.

Таким чином, сім’я є не лише соціальним інститутом, а й основою для розвитку особистості дитини. Взаємодія між її членами та виховні впливи, що здійснюються в межах родини, визначають подальший розвиток індивіда в суспільстві, формуючи його соціальні, моральні та емоційні якості.

У контексті нашого дослідження ми виходимо з того, що сім’я є первинним соціально-комунікативним інститутом, який здійснює соціалізацію дитини. Сім’я є не лише осередком емоційної підтримки, але й місцем, де дитина отримує перші уроки поведінки та взаємодії в суспільстві Ми погоджуємося з точкою зору Н. Вахняк, що сім’я є найпершим і найважливішим чинником соціалізації дитини, своєрідною моделлю великого суспільства, виховним центром, який забезпечує формування особистості [14, с. 79]. Вона є основною опорою для соціальної адаптації дитини та її морального розвитку.

Ефективність цього процесу залежить від ряду факторів, серед яких ключовими є авторитет подружжя, подружня вірність, любов до дітей, виконання батьківських функцій, а також високий материнський поклик жінки,

що дає їй можливість передати емоційну стабільність та мудрість. Тісна взаємодія подружжя у створенні і захисті домашнього вогнища також має значення для морального і емоційного клімату в родині. Важливою є моральна та психолого-педагогічна підготовка молоді до сімейного життя, що формує готовність до спільної діяльності, розуміння відповідальності та партнерства у стосунках. Сім'я та батьківство є важливими феноменами суспільного життя, які сприяють формуванню особистісних взаємин, зменшенню психологічної дистанції між подружжям, зміцненню довіри та розвитку стосунків прихильності [15].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови батьківство визначається як «кровна спорідненість між батьком і його дитиною». Важливою є також роль моральних принципів, яких дотримуються батьки, бо саме вони формують ті основи, на яких зростає майбутнє покоління. Таким чином, на відміну від поняття «сім'я», яке включає різні типи відносин, батьківство зосереджене на стосунках між батьками та дітьми, на забезпеченні благополуччя дитини через моральний приклад, догляд і турботу [17, с. 844].

В. Кравець у своєму розумінні батьківства наголошує на біологічних, правових та виховних функціях, що сприяють як репродукції, так і вихованню дітей [47, с. 35]. У педагогічній літературі можна вирізнити такі основні напрями виховання: розумове, громадське, статеве, екологічне, трудове, правове, фізичне, естетичне і моральне. Виховання моральності є особливим, адже воно спрямоване на формування внутрішніх переконань людини, її ціннісних орієнтацій, а також готовності до соціально відповідальної поведінки.

Процес морального виховання охоплює кілька важливих понять, серед яких є «мораль», «моральна свідомість», «моральність», «моральні почуття», «моральні переконання», «моральна спрямованість», «моральні звички». Мораль, як система норм, що регулюють стосунки між людьми, визначає, які вчинки є правильними, а які – неприпустимими. Вона виконує виховну та пізнавальну функції, формуючи основу для розвитку особистості. Моральна свідомість є однією з основних складових суспільної свідомості, адже вона

відображає реальні стосунки між людьми і регулює моральний аспект їх діяльності. Моральні переконання виступають як узагальнені принципи, які людина сприймає як власні, розуміючи їх важливість у соціальних стосунках. Моральні почуття відіграють важливу роль у духовному розвитку, адже вони визначають емоційне ставлення людини до моральних норм і допомагають оцінити її вчинки. Моральні звички – це стійкі форми поведінки, які демонструють особистість у різних ситуаціях. Вони є результатом виховання і передаються з покоління в покоління [42, с. 44]. На думку О. Гордійчук, моральні якості молодших школярів формуються в процесі їхньої взаємодії з оточенням, зокрема через сім'ю, школу та соціальні інститути [28]. Вона підкреслює, що для розвитку таких якостей, як доброта, чесність, відповідальність, важливо створювати сприятливе середовище, яке б сприяло емоційному та моральному розвитку дитини. Зокрема, важливими є приклади поведінки дорослих, підтримка моральних норм через навчання і виховання, а також активна участь дітей у соціальних взаємодіях, де вони можуть застосовувати ці моральні принципи на практиці.

Моральні якості учнів початкової школи з позиції О. Вержиховської [18] формуються через емоційно забарвлені взаємодії, в яких важливу роль відіграють педагогічні впливи, спілкування з однолітками та сімейне виховання. Вона наголошує, що на цьому етапі розвитку особистості особливо важливим є формування таких якостей, як доброта, чесність, відповідальність і співчуття. О. Вержиховська вважає, що моральні орієнтири в дітей мають закладатися через конкретні ситуації, де вони вчаться робити правильний вибір, оцінюючи наслідки своїх вчинків. Важливою умовою цього процесу є постійне збагачення внутрішнього світу дитини через літературу, мистецтво та позитивні приклади поведінки дорослих.

Етика є методичною основою морального виховання. Етика, як наука про мораль, визначає структуру і природу моральних норм, їх розвиток у суспільстві, взаємодію між людьми і суспільними інститутами. У сучасній школі зміст і методи виховання значно змінилися. Нові гуманістичні підходи у вихованні

підкреслюють важливість формування духовності, ціннісних орієнтацій особистості, її творчого потенціалу. Моральне виховання набуває особливої актуальності в контексті сучасних змін у суспільстві, коли акцент робиться на формуванні здатності до самостійного мислення і розвитку внутрішньої свободи.

Формування моральної поведінки учнів вимагає активної взаємодії з ними у різних сферах діяльності, включаючи навчальні заняття та позакласні заходи. Важливо не лише ознайомити учнів з моральними нормами, а й дати їм можливість застосовувати їх на практиці. Моральне виховання у школі має бути системним і комплексним, спираючись на взаємодію педагогів, батьків та суспільства. Моральне виховання охоплює різноманітні впливи на світогляд, почуття, соціальну практику особистості, а також її процес самовдосконалення [69, с. 187].

Цей процес має характерні особливості (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Особливості морального виховання особистості

№	Особливості	Характеристика
1.	цілеспрямованість	полягає в чітко визначеній меті педагогічних впливів
2.	багатофакторність	передбачає врахування всіх чинників, що мають значення в процесі виховання
3.	віддаленість результатів у часі	виховання є тривалим процесом, результати якого не можуть бути досягнуті миттєво
4.	неперервність	вимагає систематичних і постійних взаємодій між вихователем і вихованцем
5.	визначальна роль педагога	педагог має бути моральним зразком для дитини
6.	цілісність	передбачає єдність усіх виховних засобів та впливів, спрямованих на формування моральної культури особистості

Моральне виховання з перших років життя дитини спрямоване на формування її моральної позиції, ціннісних орієнтирів, інтересів і потреб. На цьому етапі закладаються основи морального розвитку особистості, формуються уявлення, почуття, звички, які в подальшому сприяють її вдосконаленню. Особливо значущі зміни відбуваються у мотиваційній сфері молодшого школяра, що проявляються у розвитку моральних мотивів поведінки, які в середній ланці набувають супідрядності, підпорядковуючись певним вищим цілям. Таким чином, неувага до морального виховання у молодшому шкільному віці не може бути компенсована в подальшому. Моральне виховання тісно пов'язане з моральним розвитком, оскільки взаємодія педагогічних впливів і розвитку особистості здійснюється через сприймання, усвідомлення, оцінку та перевірку досвідом моральних вимог.

Сім'я є мікросередовищем, у якому відбувається формування батьківських моделей (як батька, так і матері), що істотно впливає на розвиток і соціальне становлення дитини. Власне, саме конкретні умови життя в родині визначають подальший розвиток особистості. Л. Тарасюк зазначає, що наступність між поколіннями завжди є вибірковою: одні знання, норми та цінності успішно передаються наступним поколінням, тоді як інші, що не відповідають змінам у соціальному середовищі, відкидаються або трансформуються [77].

Дослідження, проведені в останнє десятиліття (Т. Алєксєєнко, А. Антонов, В. Медков, В. Постовий, Г. Русин та ін.), фіксують тенденцію, що виявляє деформацію соціальних і моральних цінностей серед молодих батьків. З одного боку, сучасна молодь починає статеве життя досить рано, з іншого – не має психологічної готовності до створення сім'ї та відповідального батьківства.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень (Т. Алєксєєнко [3], В. Постовий [64], Г. Русин [64] та ін.) показує, що саме такі родини стикаються з труднощами в догляді за дитиною та її вихованні.

Як зазначала О. Сухомлинська, «сучасні цінності є актуальною ідеологічною та ідейною проблемою, що виступає інтегративною основою

діяльності не лише окремого індивіда, а й соціальних груп, колективів, націй і людства в цілому» [75, с. 106].

Щодо сутності поняття «взаємодія», проведений аналіз наукової літератури свідчить про різноманітність трактувань визначеного поняття. Зокрема, тлумачний словник сучасної української мови [60, с. 57] визначає це поняття як взаємний зв'язок явищ або взаємну дію. В рамках педагогічного процесу взаємодія педагога і учнів передбачає взаємний вплив між дорослим і дітьми, у ході якого здійснюється їхній взаємний розвиток. Отже, з урахуванням вищезазначеного, під поняттям «взаємодія» ми розуміємо взаємозалежний обмін діями, уміннями та навичками, організацію спільної діяльності, а також відношення між причинами та наслідками, де одна сторона одночасно є як причиною, так і наслідком зворотного впливу з іншої сторони. Оскільки це поняття є універсальним, доцільно розглянути його сутність із філософської перспективи.

У філософському енциклопедичному словнику «взаємодія» описується як «філософська категорія, що відображає особливий тип відношень між об'єктами, при якому кожен з об'єктів діє (впливає) на інші об'єкти, приводячи до їх змін, і одночасно зазнає впливу з боку кожного з цих об'єктів, що, в свою чергу, зумовлює зміну його стану» [81, с. 77].

Звертаючись до філософського аспекту взаємодії в освіті, можна побачити взаємний вплив і взаємопроникнення родинного і суспільного виховання. Відомий дослідник педагогічної прогностики Ю. Косенко, аналізуючи природу взаємодії, зазначає, що «взаємодія соціумів на основі знання, розуміння і добровільної духовної конвергенції та інтеграції їх ментальностей є моральним взаємозбагаченням, взаємовигідним співробітництвом та рівноправним партнерством» [46, с. 201].

Взаємодія в загальному розумінні є філософською категорією, яка включає процеси впливу об'єктів один на одного, їхню взаємну обумовленість та зв'язок, як на рівні соціальних явищ у суспільстві, так і на рівні функціонування окремих груп чи індивідів [81]. Логіко-теоретичний аналіз цієї проблеми вимагає вивчити

відмінності в підходах до визначення взаємодії. Деякі філософи розглядають взаємодію як екзистенціальне, тобто об'єктивне, універсальне та багатогранне явище, що є основою всього живого.

Трактування поняття «взаємодія» у контексті нашого дослідження визначається через найзагальніший філософський термін «процес», який охоплює безпосередній чи опосередкований взаємний вплив об'єктів один на одного, зміну їхніх станів, розвитку, що є основою існування та структурної організації будь-якої матеріальної системи.

Визначене поняття взаємодії розглядається як загальна категорія, що відображає суттєві й універсальні властивості явищ дійсності та пізнання, через взаємодію пояснюються основні категорії діалектики, такі як матерія і рух, простір і час, кількість і якість, необхідність і випадковість тощо. Специфічними ознаками філософської категорії «взаємодія» є умовність і суперечливість: з одного боку, процес взаємодії є ідеалізованою схемою, що виокремлена з об'єктивного процесу руху матерії, з іншого – це будь-який процес, що протікає за певними причинами [52, с. 219].

Педагогічна взаємодія, на відміну від інших видів взаємодії, передбачає організований контакт (довготривалий чи тимчасовий) педагогів і вихованців, який має наслідком зміни в їхній поведінці, діяльності та взаєминах. Активність учасників педагогічної взаємодії дозволяє розглядати їх як суб'єктів освітнього процесу, що активно впливають на його хід та результати. Це є основним положенням особистісно-діяльнісного підходу, що цілком узгоджується з нашим розумінням вивчення освітнього процесу.

Попри наявність численних досліджень, що розвивають різні аспекти «педагогічної взаємодії» (педагогіка взаємодії (А. Бєлкін, І. Зимова, А. Кравченко, М. Щевандрін та ін.); педагогіка підтримки (О. Газман, Н. Михайлова, С. Юсфін); педагогіка співробітництва (Л. Байбородова); організація навчальної взаємодії в колективних, кооперативних, групових формах роботи (А. Донцов, Х. Лийметс, А. Петровський, В. Фляків, Д. Фельдштейн, Г. Цукерман, С. Якобсон та ін.); психологічний напрям

(П. Блонський, Г. Гордон, А. Калашников, А. Пинкевич та ін.), все ж не можна говорити про існування єдиної цілісної характеристики ідеї «педагогічної взаємодії» як міждисциплінарної проблеми.

За Т. Поніманською, поняття педагогічної взаємодії виходить із філософського розуміння взаємодії як центральної категорії вчення про причинність світу, що дозволяє визначити особливості впливу об'єктів, виникнення нових властивостей і взаємну обумовленість змін станів об'єктів Т. Поніманська, [63, с. 372] у свою чергу, розглядає взаємодію як організацію спільної діяльності, що сприяє розкриттю смислу конкретних дій людей. За умови спільної діяльності процес взаємодії може відбуватися й з незнайомими людьми. У своїх дослідженнях Т. Гаміна та О. Гончар зазначають, що педагогічна взаємодія є випадковим або навмисним, приватним або публічним, тривалим або короткочасним, вербальним або невербальним особистісним контактом між вихователем і вихованцем, який має наслідком зміни їхньої поведінки, діяльності, відносин і настанов [22, с. 411]. Тож, взаємодія є систематичними та регулярними діями суб'єктів, спрямованими один на одного, і має на меті викликати відповідну реакцію, яка у свою чергу зумовлюватиме нову реакцію того, хто здійснює вплив.

У педагогічній науці взаємодія розглядається як спільна діяльність усіх учасників освітнього процесу, що спрямована на досягнення спільної значущої мети (І. Бех, О. Леонтьєв, В. Сухомлинський) [5; 51; 76]. Важливо підкреслити, що основою такої взаємодії є задоволення потреб її учасників шляхом забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку дитини.

У контексті нашого дослідження взаємодія визначається відповідно до позиції Т. Виноградової, яка наголошує, що це не лише взаємодопомога соціальних інститутів, а й інтеграція їхніх можливостей і ресурсів для організації життєдіяльності школярів. При цьому, на її думку, взаємодія повинна базуватися на демократичних принципах, рівноправності партнерів та врахуванні потреб і інтересів дітей, батьків, а також особливостей конкретного навчально-виховного закладу [19, с. 4].

Отже, узагальнюючи розкриті поняття, можна стверджувати, що сім’я є основним середовищем, де відбувається формування особистості дитини. Сімейне виховання, яке передбачає цілеспрямовану діяльність батьків, сприяє розвитку моральних якостей дитини через позитивні сімейні стосунки, що, у свою чергу, впливають на її емоційний, соціальний та моральний розвиток. Моральне виховання в родині орієнтоване на формування у дитини моральних орієнтирів і цінностей, які визначають її поведінку та взаємодію з іншими людьми. Взаємодія між членами сім’ї, особливо між батьками та дітьми, є ключовим чинником у формуванні моральних якостей, оскільки включає не лише обмін знаннями та досвідом, а й безпосередній вплив на розвиток характеру і особистісних рис. Таким чином, всі ці аспекти взаємно пов’язані й визначають ефективність процесу виховання і соціалізації дитини в сім’ї.

1.3. Характеристика типів та стилів дитячо-батьківських взаємин

Сім’я є одним із найважливіших соціальних інститутів, що не лише забезпечує фізіологічне існування індивіда, а й виконує ключові соціалізаційні функції. Взаємини між членами родини значною мірою визначають емоційний мікроклімат сім’ї, впливають на становлення особистості дитини та її майбутні соціальні зв’язки. Безперечно, гармонійні відносини між батьками та дітьми є запорукою повноцінного розвитку особистості молодшого школяра. Дослідження свідчать, що діти, які виховуються в атмосфері довіри, любові, взаємоповаги й підтримки, легше адаптуються в соціумі, демонструють відкритість, доброзичливість і товариськість. Натомість несприятливий сімейний клімат, зокрема, пригнічення дитини як особистості, нехтування її потребами чи надмірний контроль, може провокувати розвиток різних психологічних труднощів: підвищеної тривожності, дратівливості, агресивності, схильності до обману тощо.

Проблематика сімейного виховання перебувала у фокусі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Серед українських та пострадянських дослідників варто виокремити І. Беха, О. Бондаренка, А. Варгу, Н. Вахняк, С. Дєніжну, С. Ковальова, В. Кравця, П. Мармазинську, В. Нефьодова, О. Тарнавську, С. Томашевську та Ю. Щербаня. Серед західних дослідників важливий внесок у вивчення даної проблематики зробили Д. Баумрінд, У. Бронфенбреннер, Е. Еріксон, а також К. Левін, Р. Шефер, Д. Мартін.

Як відомо, у кожній сім'ї формується унікальна система виховання, дитячо-батьківські стосунки, що відображає усталені цінності, традиції та індивідуальні особливості батьків.

Дитячо-батьківські стосунки сімейного виховання – це взаємодія між батьками та дітьми, яка спрямована на формування моральних, етичних, соціальних і культурних якостей дитини в рамках сім'ї. Вони включають в себе не лише настанови, підтримку та контроль з боку батьків, але й навчання, формування життєвих цінностей, розвиток емоційної близькості та взаємоповаги. Ці стосунки забезпечують основу для розвитку дитини як особистості, її поведінки в суспільстві та взаємодії з іншими людьми.

Виховний стиль визначається сукупністю методів, прийомів, способів взаємодії дорослих із дитиною, що спрямовані на формування в неї певних рис характеру, навичок, моральних якостей і світоглядних орієнтирів.

На вибір стилю сімейного виховання впливають як об'єктивні (генетичні особливості, соціальне середовище, матеріальний стан родини), так і суб'єктивні фактори (темперамент батьків, рівень їхньої освіти, особистий досвід виховання, емоційна компетентність).

Термінологічно варто зазначити, що поняття «стиль виховання», «батьківська позиція», «стиль батьківського ставлення» та «стиль взаємодії» часто використовуються як синонімічні, оскільки вони відображають певні підходи до виховання, ставлення до дитини, способи контролю, заохочення чи покарання, а також рівень автономії, наданої дитині в процесі прийняття рішень [55].

Серед найпоширеніших класифікацій стилів сімейного виховання можна виокремити систему, запропоновану Д. Баумрінд, яку пізніше доповнили Е. Маккобі та Д. Мартін [29]. Вона охоплює такі основні стилі: демократичний, авторитарний, ліберальний та індиферентний (рис.1.1) (додаток А).

За логікою нашого дослідження буде логічним розглянути деякі вище згадані стилі детальніше через призму стосунків між дитиною і батьками.

Сімейне виховання є багатогранним процесом, що визначає розвиток особистості дитини, її соціалізацію та емоційне благополуччя. Дослідники (Д. Баумрінд, Г. Бевз, Е. Маккобі, Д. Мартін, Е. Шефер, Т. Яценко) виокремлюють кілька основних стилів виховання, які, залежно від рівня контролю, вимогливості та емоційної чуйності, по-різному впливають на дитину. Водночас, на практиці частіше зустрічається поєднання різних стилів, що залежить від індивідуальних особливостей сім'ї.

Авторитарний стиль ґрунтується на жорсткому контролі, високій вимогливості та низькому рівні емоційної підтримки. Батьки дотримуються диктаторського підходу, нав'язуючи дитині суворі правила та обмеження, не зважаючи на її думку та індивідуальні особливості. Виховання відбувається шляхом наказів, примусу, жорсткої дисципліни та тотального контролю над усіма сферами життя дитини (навчання, коло спілкування, дозвілля).

Оскільки авторитарні батьки ігнорують потребу дитини у самовираженні та автономії, це може спричинити низку негативних наслідків. Діти, виховані в такій атмосфері, часто втрачають ініціативність, схильні до невпевненості у власних силах, демонструють низьку самооцінку. Водночас можливі прояви агресивності, замкненості, жорстокості щодо слабших.

Протилежний за своєю суттю до авторитарного, демократичний стиль базується на принципах взаємоповаги, співпраці та підтримки. Батьки цього стилю заохочують самостійність, відповідальність та ініціативу дитини, водночас зберігаючи певні рамки контролю.

Характерною особливістю демократичного виховання є гнучкість у прийнятті рішень, урахування думки дитини, рівноправний діалог між батьками

та дітьми. Завдяки такому підходу формується впевнена у собі, соціально адаптована, відповідальна особистість, здатна до самореалізації та конструктивної взаємодії з оточенням.

Ліберальне виховання характеризується мінімальним батьківським контролем, відсутністю чітких вимог і дисциплінарних обмежень. Батьки, орієнтовані на власний комфорт, не втручаються у процес виховання дитини, дозволяючи їй самостійно приймати рішення, що не завжди відповідає її віковим можливостям. Внаслідок такого підходу у дитини нерідко формується схильність до імпульсивності, егоцентризму, агресивності та неадекватної поведінки. Відсутність коригуючого впливу з боку дорослих підвищує ризик приєднання до асоціальних груп та проблем із моральною свідомістю.

Гіперопіка передбачає надмірне піклування та контроль батьків, які прагнуть убезпечити дитину від будь-яких труднощів, позбавляючи її можливості самостійно приймати рішення. Цей стиль часто спостерігається у сім’ях з єдиною дитиною або у батьків, які надмірно переймаються її майбутнім.

Як наслідок, у дитини формується залежність, несамостійність, невпевненість у власних силах. У дорослому житті такі люди нерідко страждають від тривожних розладів, труднощів із прийняттям рішень та низького рівня адаптивності. Часто в реальному житті батьки поєднують кілька стилів виховання, що може призводити до суперечливості у виховному процесі. Нестабільність батьківських установок (від суворих заборон до вседозволеності) створює у дитини почуття невизначеності та тривожності. Як наслідок, вона втрачає довіру до батьків, стає некерованою, емоційно нестабільною, що ускладнює її подальший розвиток.

Потуральний стиль характеризується вседозволеністю, прагненням батьків уникнути будь-яких обмежень для дитини. Вихованці таких родин звільнені від будь-яких обов’язків і не мають сформованого почуття відповідальності.

Наслідком такого підходу є інфантильність, безініціативність, егоцентризм. Діти, виховані у цьому стилі, не готові до труднощів у дорослому житті, оскільки не звикли докладати зусиль для досягнення цілей [2; 22; 29; 35].

Таким чином, кожен із стилів сімейного виховання має свої особливості та вплив на формування особистості дитини. Проте, слід наголосити, що на практиці сімейне виховання є індивідуальним процесом, у якому елементи різних стилів можуть поєднуватися. Найбільш оптимальним є демократичний підхід, що сприяє гармонійному розвитку дитини, формуванню її впевненості, відповідальності та здатності до конструктивної взаємодії в соціумі.

Так як виховання дитини є складним та багатогранним процесом, який визначається як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками, одним із важливих аспектів цього процесу є стиль батьківського виховання, що впливає на формування особистості дитини, її соціалізацію та емоційне благополуччя. Серед основних стилів виховання особливу увагу варто приділити гіперопіці та гіпоопіці, які є двома протилежними, але однаково дисфункціональними моделями сімейної взаємодії.

Гіперопіка характеризується надмірною турботою та контролем з боку батьків, що призводить до обмеження самостійності дитини, формування у неї залежності та відсутності відповідальності за власні дії. Такий стиль виховання може мати різну мотивацію: у першому випадку він виникає через сильний прояв батьківської любові та страх втратити дитину (особливо після складних пологів або втрати попередніх дітей), у другому – як спосіб компенсації власних невирішених психологічних проблем та амбівалентних почуттів щодо дитини. Виділяють кілька підтипів гіперопіки, кожен із яких має свої особливості (рис. 1.2).

Ці типи стосунків можуть поєднуватися в різних комбінаціях, адже сімейна динаміка є складною і може змінюватися залежно від ситуації та етапів розвитку дитини.

Потуральна гіперпротекція проявляється у негайному та надмірному задоволенні всіх потреб дитини, що формує у неї відчуття вседозволеності. Батьки, для яких дитина є головним пріоритетом, не встановлюють жодних обмежень і не застосовують дисциплінарних заходів. Як наслідок, у сім'ї спостерігається дисбаланс, адже всі ресурси спрямовуються виключно на

дитину, що може негативно позначитися на взаєминах між іншими членами родини.

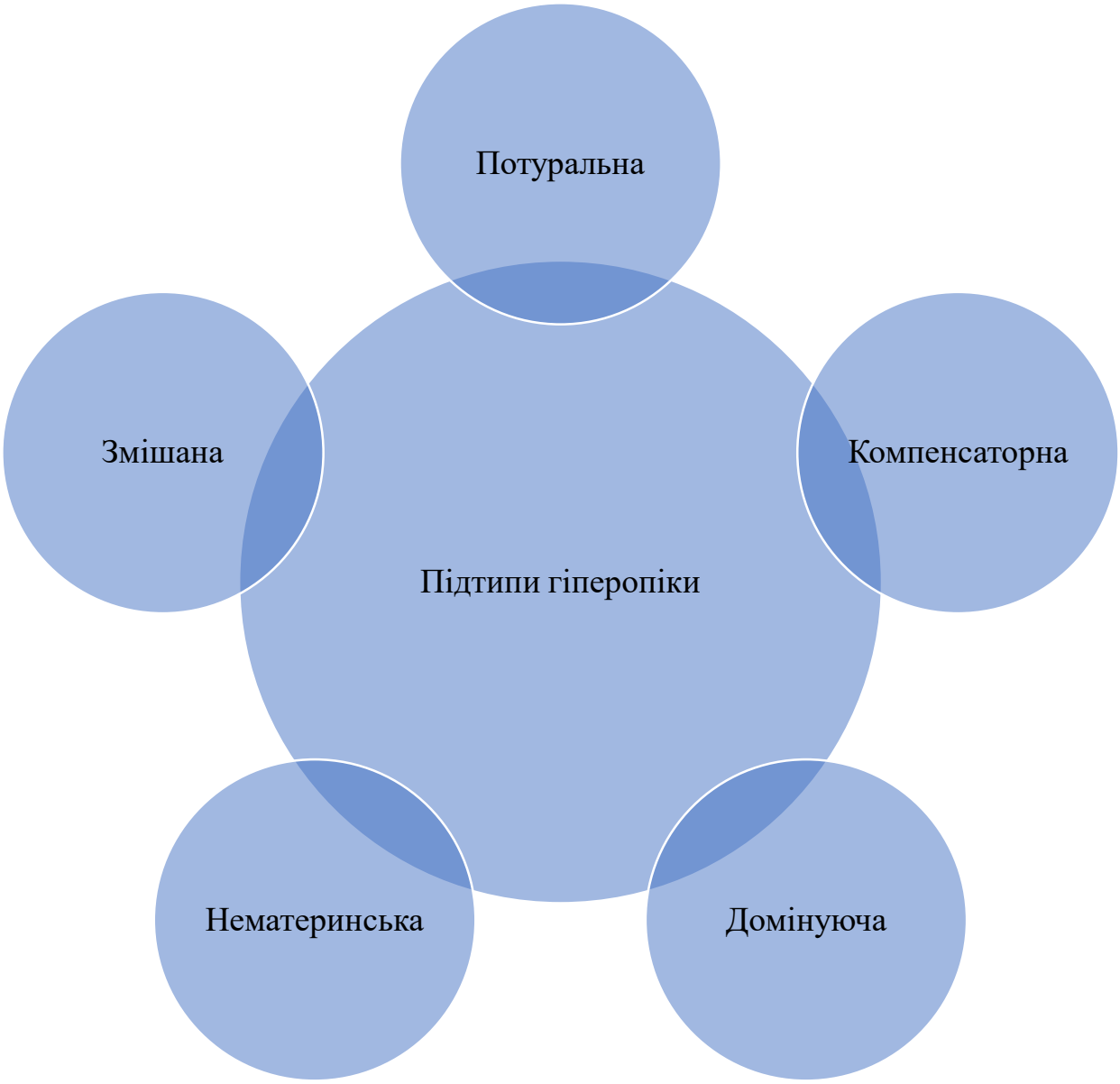

Рисунок 1.2. Підтипи гіперопіки дитини

Компенсаторна гіперпротекція – цей підтип характеризується поєднанням вседозволеності та емоційної відстороненості батьків. Дитина отримує всі матеріальні блага, проте позбавлена щирої уваги та тепла. Батьки намагаються «відкупитися» від дитини дорогими подарунками, ігноруючи її емоційні потреби. Такий стиль виховання нерідко супроводжується почуттям провини у батьків, які насправді уникають тісної взаємодії з дитиною.

Домінуюча гіперпротекція – один із найпоширеніших типів гіперопіки, що характеризується надмірним контролем, тотальною опікою та нав’язуванням батьківської волі. Батьки переконані, що дитина є безпорадною та не здатною самостійно ухвалювати рішення. Такий стиль виховання призводить до формування у дитини залежності, тривожності та невпевненості в собі. Найчастіше домінуюча гіперпротекція спостерігається у дошкільному та молодшому шкільному віці.

Нематеринська гіперопіка зазвичай спостерігається у родинах, де головну роль у вихованні дитини відіграють бабусі та дідусі. Якщо ця взаємодія обмежена у часі, вона може мати позитивний ефект, врівноважуючи батьківські підходи. Проте у випадку тривалого впливу та надмірної опіки дитина ризикує стати несамостійною та надмірно залежною від дорослих.

Змішана гіперпротекція поєднує у собі елементи як гіперопіки, так і гіпоопіки. Дитина то отримує надмірну увагу, то залишається без належної підтримки, що призводить до нестабільності її емоційного стану та порушення довіри до батьків. На противагу гіперопіці, гіпоопіка проявляється у відсутності належного догляду, емоційної підтримки та контролю з боку батьків. Дитина у таких сім’ях може відчувати себе самотньою та покинутою, навіть якщо формально перебуває у сприятливих умовах. Основною причиною такого стилю виховання є емоційне неприйняття дитини або свідоме дистанціювання батьків. Існують різні варіанти гіпоопіки: справжня, потуральна і прихована.

Справжня гіпоопіка характеризується повною відсутністю турботи про дитину, що може проявлятися не лише у нехтуванні її емоційними потребами, а й у відмові забезпечувати основні життєві потреби (харчування, одяг, медичний догляд). У крайніх випадках такий стиль виховання може призвести до соціальної занедбаності або навіть до вилучення дитини з сім’ї.

Потуральна гіпоопіка характеризується емоційним дистанціюванням батьків, які, однак, задовольняють всі матеріальні потреби дитини. Вони не беруть активної участі у її житті, але компенсують це подарунками та

вседозволеністю. Як наслідок, дитина виростає розбещеною, позбавленою емоційного зв'язку з батьками.

Прихована гіпоопіка – при цьому типі виховання батьки формально виконують свої обов'язки, проте насправді не виявляють до дитини щирого інтересу. Вони забезпечують її базові потреби, однак не приділяють достатньо уваги спілкуванню та емоційній підтримці. Дитина, вихована в таких умовах, часто відчуває себе самотньою та емоційно занедбаною, що може призвести до труднощів у формуванні міжособистісних стосунків у дорослому житті.

Важливо наголосити, що стиль виховання безпосередньо впливає на формування особистості дитини, її рівень соціалізації та емоційного благополуччя. Надмірна опіка позбавляє дитину можливості навчитися самостійності, тоді як недостатня увага з боку батьків може спричинити відчуження, емоційну нестабільність та проблеми у міжособистісних стосунках [16; 80].

Сімейне середовище є першим і найважливішим соціокультурним простором, у якому дитина здобуває свої перші життєві навички та засвоює морально-етичні цінності. Ефективність виховання залежить від гармонійного поєднання турботи, підтримки, вимогливості та довіри. Батьки, які прагнуть виховати здорову, соціально адаптовану особистість, мають усвідомлювати важливість збалансованого підходу до виховання та уникати крайнощів у взаємодії з дитиною. У кожній родині формується специфічна система виховання, яка передбачає цілеспрямований вплив батьків на дитину з метою розвитку у неї певних якостей, навичок та світоглядних орієнтацій. Стиль сімейного виховання визначається сукупністю методів педагогічного впливу, рівнем емоційної підтримки та ступенем батьківського контролю.

На нашу думку, стиль сімейного виховання можна розглядати як особливий спосіб взаємодії між батьками та дітьми, що характеризується використанням певних педагогічних засобів, комунікативних прийомів і стратегій виховного впливу. Він проявляється як у вербальних, так і в невербальних формах спілкування, визначаючи емоційний мікроклімат у сім'ї та

впливаючи на особистісний розвиток дитини. Ураховуючи вищесказане, пропонуємо звернути увагу на ще одну класифікацію сімей сформовану за якістю сімейних стосунків висунутою Н. Вахняк у своїй роботі (рис. 1.3) [16, с. 243].

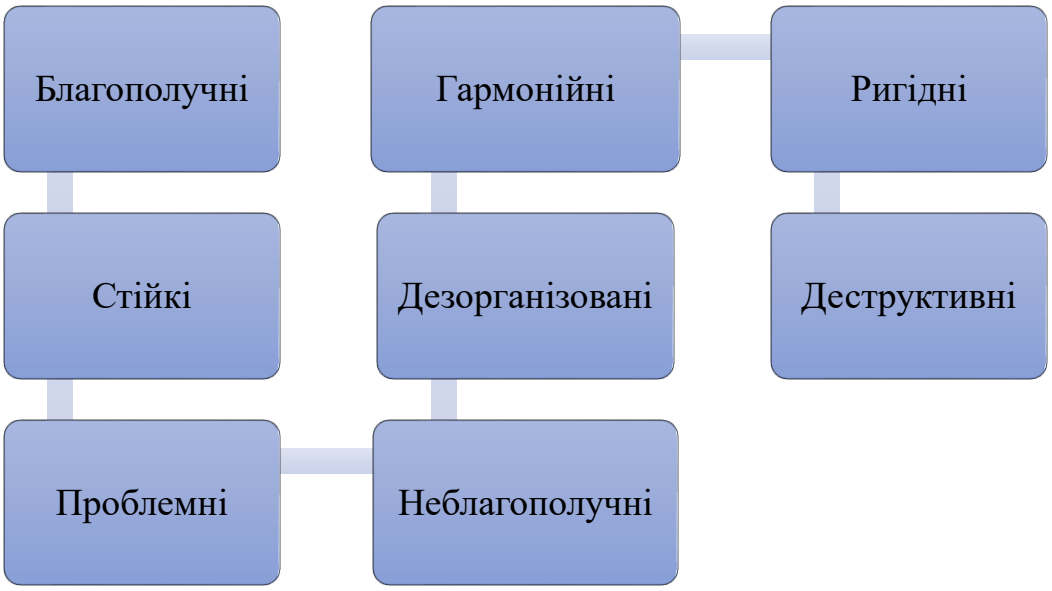

Рисунок 1.3. Класифікація сімей за якістю сімейних стосунків

Один із підходів до класифікації типології сімейного спілкування передбачає аналіз батьківських установок і позицій щодо виховання дитини. Відповідно до цього підходу, дослідники (А. Захаров, О. Кононко, А. Співаковська) виокремлюють оптимальні та неоптимальні батьківські позиції, які визначають характер виховного процесу [44, с. 4].

Оптимальна батьківська позиція передбачає відповідність виховного стилю індивідуальним особливостям дитини, її віковим та психологічним потребам. До основних характеристик такої позиції належать:

1) адекватність – здатність батьків усвідомлювати унікальність своєї дитини, розуміти її емоційний стан та своєчасно реагувати на зміни у її поведінці та світогляді;

2) гнучкість – уміння адаптувати стиль виховання відповідно до вікових змін дитини, а також трансформувати виховні стратегії залежно від соціальних і сімейних обставин;

3) прогностичність – здатність батьків передбачати подальший розвиток особистісних рис дитини, формувати відповідні умови для її гармонійного становлення та бути активним ініціатором її виховання, а не лише реагувати на вже сформовані прояви поведінки.

Отже, стиль сімейного виховання відіграє визначальну роль у становленні особистості дитини. Його ефективність залежить від того, наскільки батьки здатні усвідомлювати потреби дитини, проявляти емоційну чуйність та адаптувати виховні підходи відповідно до її розвитку.

У сімейному середовищі дитина може виконувати певні соціально-емоційні ролі, які формуються під впливом особливостей взаємодії між батьками та загального емоційного клімату в родині. Зокрема, чітке окреслення дитячих ролей відбувається у тих випадках, коли батьківські позиції характеризуються недостатньою гнучкістю, відсутністю адекватності у виховному підході та нездатністю до конструктивної комунікації.

Серед найпоширеніших ролей, які відіграють діти у дисфункційних сім’ях, дослідниця Т. Малкович виокремлює такі:

«Цап-відбувайло» – ця роль формується у сім’ях, де існують значні подружні конфлікти. У такому випадку дитина несвідомо стає об’єктом для перенесення негативних емоцій, які насправді адресовані один одному самими батьками. Вона ніби поглинає напруженість і агресію, що панують у сімейній системі, беручи на себе відповідальність за емоційні негаразди дорослих.

«Кумир сім’ї» – виникає в умовах емоційного вакууму між подружжям, коли батьки компенсують власну відсутність глибоких почуттів одне до одного, ідеалізуючи дитину. Надмірне зосередження на ній може супроводжуватися як щирою турботою, так і конкурентною боротьбою між батьками за право бути «кращим» для дитини, що лише підсилює дисгармонію у родинних відносинах.

«Бейбі» – у цьому випадку дитина стає емоційно віддаленою від сімейного життя. Вона усувається від прийняття будь-яких рішень, її думка не враховується, а самі батьки сприймають її виключно як об’єкт піклування, без надання можливості для прояву самостійності. Найчастіше така модель

спостерігається у сім'ях, де існує надзвичайно тісний емоційний зв'язок між подружжям, що не залишає простору для активної включеності дитини у сімейну динаміку.

«Детектив» – ця роль формується в ситуаціях, коли у сім'ї домінують приховані конфлікти, і дитина намагається їх розкрити, інтуїтивно шукаючи причини напруженості між батьками. Вона може приходити до хибного висновку, що саме вона є джерелом сімейних проблем, що спричиняє почуття провини, розвиток психосоматичних розладів та навіть формування суїцидальних думок.

«Рятівник сім'ї» – така дитина несвідомо провокує у себе різні деструктивні прояви (агресію, нервові зриви, психосоматичні хвороби) з метою утримати родину від розпаду. Вона стає так званим «ідентифікованим пацієнтом» – членом сім'ї, навколо проблем якого об'єднуються інші родичі, відволікаючись від внутрішніх конфліктів. У такий спосіб дитина бере на себе важкий емоційний тягар, що може мати серйозні психологічні наслідки у дорослому житті.

«Жахлива дитина» – така роль формується у сім'ях, де існує приховане суперництво між батьками, а негативна поведінка дитини використовується як привід для взаємних звинувачень. Нерідко ця дитина стає об'єктом агресії з боку батьків, що прагнуть виправдати свої конфлікти через її проблеми.

«Скарб» – дитина набуває статусу особливого, улюбленого члена сім'ї для одного з батьків, який використовує її для компенсації власного емоційного дефіциту. Така роль може бути наслідком ізоляції одного з батьків від сімейного життя або його намагання утвердити своє домінування через надмірну прихильність до дитини [55].

На думку Т. Малкович, одним із найпоширеніших явищ у дисфункційних сім'ях є формування коаліцій, у яких один із батьків вступає в емоційний союз із дитиною проти іншого (дистанційного) дорослого. У таких випадках дитина використовується як посередник або союзник у подружньому конфлікті, що порушує її емоційний баланс і змушує брати на себе відповідальність за ситуацію

у сім’ї. Важливо зазначити, що взаємодія батьків із дітьми не завжди є усвідомленим процесом. Аналіз мотивів батьківського спілкування свідчить, що їхні справжні спонукання не завжди перебувають у сфері свідомості, а багато поведінкових моделей відтворюються автоматично, на основі особистого досвіду та внутрішньосімейних традицій.

Отже, дисфункційні сімейні ролі, які дитина змушена виконувати, є відображенням внутрішніх проблем у сімейних стосунках. Вони можуть формуватися внаслідок емоційної напруженості між батьками, їхньої нездатності до конструктивної взаємодії або спроби компенсувати власні психологічні труднощі через дитину. Такі сценарії негативно впливають на психоемоційний стан дитини, її самооцінку, міжособистісні відносини та майбутню адаптацію у соціумі. Відтак, для гармонійного виховання необхідно не лише усвідомлювати індивідуальні особливості дитини, а й забезпечувати здоровий емоційний клімат у сім’ї, уникаючи дисфункційних коаліцій та негативних виховних сценаріїв.

Сім’я відіграє визначальну роль у формуванні особистості дитини, її соціалізації та психологічного благополуччя. У кожній родині формується унікальна система виховання, що відображає стиль взаємодії між батьками та дітьми. Відповідно до характера сімейних стосунків можна виокремити кілька типів сімей, кожен із яких має специфічний вплив на виховний процес та розвиток дитини (рис. 1.4) (додаток Б).

У сім’ях, що демонструють повагу до дитини панує емоційно сприятливий мікроклімат, що ґрунтується на взаємоповазі, довірі та підтримці. Батьки не лише люблять дитину, а й активно цікавляться її внутрішнім світом, враховують її думку та допомагають долати труднощі. Виховання відбувається у середовищі відвертості, рівноправної комунікації та моральної відповідальності. Завдяки цьому діти виростають ініціативними, незалежними, товариськими, здатними до конструктивної взаємодії з соціумом. Чуйні сім’ї характеризуються загалом позитивними взаєминами між батьками та дітьми, проте між ними існує певна емоційна дистанція. Батьки визнають авторитет власного виховного стилю, а

діти, своєю чергою, дотримуються встановлених правил і норм. Вихованці таких сімей зазвичай проявляють чемність, доброзичливість, слухняність, але водночас можуть демонструвати недостатню ініціативність та залежність від думки інших. Незважаючи на зовнішнє благополуччя, емоційна близькість у таких родинах може бути частково порушеною, що вимагає від батьків підвищеного рівня емпатії та чуйності до змін у розвитку дитини.

У матеріально орієнтованих сім'ях основний акцент робиться на матеріальному благополуччі, що домінує над іншими аспектами сімейного життя. Дітей із раннього віку привчають до прагматичного мислення, орієнтуючи їх насамперед на досягнення та вигоду. Виховання зосереджене на академічному успіху, що розглядається як основний інструмент майбутнього соціального становлення. Проте духовні, моральні та емоційні аспекти часто залишаються поза увагою, що може спричинити збіднення внутрішнього світу дитини. Діти в таких сім'ях швидко дорослішають, проте їхній процес соціалізації є однобоким і не завжди повноцінним.

Ворожі сім'ї характеризуються високим рівнем конфліктності, недовіри та контролю. Батьки часто вдаються до авторитарних методів виховання, які включають жорсткий контроль, покарання та постійний нагляд за дитиною. Діти, виховані в такому середовищі, зазвичай демонструють відчуженість, емоційну закритість, труднощі у побудові стосунків із однолітками, негативне ставлення до батьків та школи. Окрім того, постійне психологічне напруження може провокувати девіантну поведінку, що вимагає від батьків переосмислення виховної моделі та формування більш довірливих стосунків із дитиною.

Антисоціальні сім'ї, за своєю суттю, не виконують виховних функцій, перетворюючись на дисфункційні осередки, де дитина не отримує необхідної емоційної підтримки та турботи. Батьки ведуть асоціальний спосіб життя, нехтують вихованням дітей, допускають фізичне та психологічне насильство. У таких умовах відбувається глибока емоційна ізоляція дитини, що негативно позначається на її психоемоційному стані, розвитку соціальних навичок та загальному життєвому сценарії. У більшості випадків діти з подібних сімей

перебувають під загрозою вилучення з родини та потребують державного захисту [55].

Розглядаючи особливості стилів сімейного виховання, можна стверджувати, що дисгармонійні моделі сімейних стосунків мають значний негативний вплив на психологічний стан дитини, її самооцінку та соціальну адаптацію. Недостатня емоційна залученість або надмірний контроль можуть створювати сприятливі умови для формування негативних моральних якостей, що перешкоджають гармонійному становленню особистості. Варто зазначити, що стиль і тип сімейного виховання можуть змінюватися залежно від часу, соціального контексту та психологічної готовності батьків до перегляду власних виховних стратегій. Несприятливі сімейні умови часто слугують джерелом внутрішньої напруги у дитини, що може проявлятися у вигляді психосоматичних розладів, емоційної нестабільності або соціальних девіацій.

З метою забезпечення сприятливих умов для розвитку гармонійної особистості важливо враховувати, що дитина є унікальною особистістю, яка осмислює сімейне середовище та власне місце в ньому; переживання, емоції та поведінка дитини потребують глибокого аналізу з урахуванням її точки зору; процес розвитку дитини значною мірою залежить від поведінкових моделей батьків, їхніх взаємостосунків та емоційного клімату у сім'ї.

Отже, стиль виховання, який обирають батьки, має визначальний вплив на формування особистості дитини та її життєву траєкторію. Виховання, що ґрунтується на повазі, довірі та відкритому спілкуванні, створює передумови для емоційно здорової та соціально адаптованої особистості, формуючи позитивні моральні якості. Натомість дисгармонійні виховні практики можуть призводити до емоційної ізоляції, психологічних розладів та порушень у соціальній поведінці дитини. Таким чином, відповідальність за створення сприятливих умов для розвитку дитини лежить, насамперед, на батьках. Здійснюючи свідомий вибір виховних методів, вони визначають не лише характер дитячо-батьківських відносин, а й загальну стратегію розвитку особистості власної дитини.

РОЗДІЛ 2
МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ НА ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНИХ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Взаємодія початкової школи та сім'ї у формуванні позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра

Взаємодія початкової школи та сім'ї у формуванні позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра є надзвичайно важливим аспектом у процесі соціалізації дитини. На етапі початкової освіти, коли дитина активно засвоює основи моральних норм, характер і поведінка батьків та педагогів відіграють ключову роль у формуванні її етичних уявлень та орієнтирів. Оскільки школа та сім'я є основними інститутами, що впливають на моральне виховання дитини, їхня тісна співпраця забезпечує гармонійний розвиток моральних якостей особистості.

Аналіз науково-педагогічної літератури (І. Бех, Н. Лавриченко, О. Савченко) засвідчує, що процес морального виховання є багатогранним і передбачає взаємодію різноманітних соціальних впливів. Як стверджує І. Бех, ефективність цього процесу безпосередньо залежить від створення оптимального виховного середовища, яке базується на гармонійній співпраці всіх учасників освітнього процесу [5; 6]. Така співпраця забезпечує взаємну підтримку між педагогами, батьками та дітьми, що є важливим фактором для формування у дітей позитивних моральних якостей. Виховне середовище повинне бути безпечним, відкритим для комунікації та сприятливим для розвитку емоційного інтелекту, вміння співпрацювати з іншими, а також формування відповідальності за власні вчинки. Лише в умовах гармонійної взаємодії всіх учасників можна створити таку атмосферу, яка стимулюватиме

дитину до розвитку моральних цінностей і допомагатиме їй застосовувати їх у реальному житті.

Стратегія взаємодії сім'ї і школи, на думку Т. Виноградової на системі педагогічних ідей, які є головними та актуальними для певного освітнього закладу, а система реалізації всього процесу – визначатися багатоаспектним характером [19]. Останнє полягає в тому, що вчителі початкових класів, розробляючи стратегію, повинні враховувати специфічні проблеми, які є актуальними для окремих сімей, та організовувати співпрацю з батьками на принципі випередження. Це включає в себе підготовку батьків до розуміння особливостей стосунків із дітьми та їхніх проблем. Важливе значення в цьому контексті має пропагування педагогічних знань, спрямованих на підвищення рівня педагогічної освіти батьків, що, в свою чергу, сприяє ефективному вирішенню виховних завдань та розвитку дитини в сімейному середовищі.

До основних напрямів взаємодії сім'ї та початкової школи відносимо: залучення батьків до життя школи, досягнення узгодженості у підходах до виховання дитини, надання кваліфікованої допомоги та підтримки батькам і дитині у складних педагогічних та життєвих ситуаціях; інформування батьків про шкільне життя, освітній процес, про ресурси, які сім'я може використовувати для освіти своєї дитини, справедливого роз'яснення батьківсько-дитячих конфліктів [20; 28; 48].

Взаємодія початкової школи та сім'ї є основою для формування моральних якостей особистості молодшого школяра. Враховуючи важливість цього процесу, можна виділити кілька основних принципів, які визначають ефективність співпраці між педагогами і батьками в контексті виховання позитивних моральних якостей у дітей таких як: принцип єдності виховних підходів, принцип взаємоповаги та співпраці, принцип взаємоповаги та співпраці, принцип індивідуалізації підходу та принцип комплексного підходу [16; 48; 53]. Розкриємо детальніше їх.

Принцип єдності виховних підходів є одним із найважливіших у процесі взаємодії школи та сім'ї, оскільки забезпечує цілісність і узгодженість у

виховному процесі. Важливо, щоб як школа, так і сім'я мали спільне розуміння моральних норм і цінностей, адже саме через це узгоджене розуміння можна сформувати у дитини стабільну моральну основу. Коли виховні принципи в сім'ї та школі збігаються, дитина отримує послідовний сигнал щодо того, які моральні орієнтири є важливими, а це сприяє ефективному засвоєнню та втіленню цих норм у повсякденному житті. Зокрема, чесність є однією з основних моральних якостей, яку дитина повинна засвоїти ще в ранньому віці. Якщо в родині батьки часто надають приклад чесної поведінки, а вчителі в школі постійно наголошують на важливості правдивості, це створює єдиний виховний простір, де дитина чітко усвідомлює, що бути чесним – це не лише правильно, але й необхідно для взаємоповаги і гармонійних стосунків. Наприклад, батьки можуть наголошувати на чесності під час спілкування вдома, коли дитина має зізнатися в чомусь, що вона зробила, а вчителі в школі, в свою чергу, можуть обговорювати важливість правдивості на уроках етики або під час різноманітних ситуаційних вправ, де діти ставляться перед вибором: говорити правду чи брехати.

Однією з важливих моральних рис, яку має засвоїти дитина на етапі молодшого шкільного віку є справедливість. У цьому випадку важливо, щоб як у сім'ї, так і в школі дитина вчилася бачити ситуації з позиції справедливості. Наприклад, якщо дитина вдома помічає, що батьки завжди намагаються бути справедливими у вирішенні конфліктів між братами і сестрами, а в школі вчитель практикує рівне ставлення до всіх учнів, незалежно від їхніх особистих характеристик, дитина розуміє, що справедливість – це не лише індивідуальна риса, а й важлива частина колективного життя. Водночас, якщо в родині батьки нерідко надають перевагу одній дитині через певні обставини, а вчителі в школі проявляють упередженість до деяких учнів, дитина може розвинути хибне уявлення про справедливість, вважаючи, що це поняття можна трактувати суб'єктивно. Тому єдність підходів між сім'єю та школою у питанні справедливості допомагає дитині сформувати чітке розуміння цієї важливої моральної якості.

Отже, виходячи з вище сказаного, зазначимо, принцип єдності виховних підходів є основою для ефективного формування моральних якостей у дітей, оскільки допомагає забезпечити стабільність у їхніх моральних орієнтирах і поведінкових установках. Спільне розуміння батьками та педагогами важливості таких моральних принципів, як чесність, справедливість, відповідальність та емпатія, сприяє формуванню у дитини чіткої і послідовної моральної картини світу. Тому єдність у виховних підходах школи та сім'ї є ключовим фактором у забезпеченні цілісного і гармонійного розвитку особистості молодшого школяра.

Принцип взаємоповаги та співпраці. Взаємодія між сім'єю та початковою школою повинна базуватися на принципах взаємоповаги, довіри та співпраці. Батьки та педагоги мають обмінюватися інформацією про особливості розвитку дитини, її успіхи та труднощі, що дозволяє забезпечити ефективне виховання. Важливо, щоб кожна зі сторін визнавала значення іншої та працювала над досягненням спільної мети – гармонійного морального розвитку дитини.

Наприклад, коли батьки звертаються до вчителя за порадою щодо поведінки або навчання дитини, а вчитель, у свою чергу, визнає важливість думки батьків, це сприяє створенню атмосфери довіри та співпраці. Якщо ж, наприклад, вчитель не враховує думку батьків і не враховує особливості поведінки дитини вдома, це може призвести до суперечностей, що в свою чергу, негативно впливає на моральний розвиток дитини.

Принцип співпраці означає, що як батьки, так і педагоги працюють разом над досягненням спільної мети – гармонійного морального розвитку дитини. Вони мають обмінюватися інформацією про успіхи та труднощі, з якими стикається дитина, а також узгоджувати стратегії для її виховання та розвитку.

Ключовим моментом є забезпечення безперервного зворотного зв'язку між вчителями початкової школи та сім'ї [25]. Якщо вчителі регулярно повідомляють батькам про досягнення дитини в навчанні, її поведінку, успіхи та проблеми, а батьки, в свою чергу, інформують педагога про ситуацію вдома, це дозволяє створити єдину лінію виховання, що не дає дитині плутанини у розумінні норм і цінностей.

Таким чином, принцип взаємоповаги та співпраці вимагає, щоб батьки та педагоги ставилися один до одного з довірою, обмінювалися інформацією і працювали разом на досягнення спільної мети – формування гармонійної особистості молодшого школяра. Таке співробітництво допоможе дитині зрозуміти важливість моральних норм, а також надасть їй необхідну підтримку для розвитку позитивних якостей, таких як доброта, емпатія, відповідальність та чесність. Це дозволить забезпечити не лише успішне навчання дитини, а й всебічний моральний розвиток, що є основою її соціалізації та майбутніх життєвих досягнень.

Наступний принцип – індивідуалізації підходу. Кожна дитина має свої індивідуальні особливості, тому взаємодія сім'ї та педагогів початкової школи повинна враховувати ці особливості. Підхід до виховання повинен бути гнучким і орієнтованим на потреби та потенціал кожної дитини, що дозволяє максимально ефективно формувати її моральні якості. Означений принцип є надзвичайно важливим у виховному процесі, особливо коли йдеться про формування моральних якостей у молодших школярів. Одним з прикладів індивідуалізованого підходу є врахування темпів розвитку дитини. Наприклад, деякі діти можуть швидше засвоювати моральні норми і бути схильні до прояву доброти та співчуття, тоді як інші можуть потребувати більше часу та підтримки, щоб усвідомити важливість цих якостей. Якщо вчитель та батьки помічають, що дитина має певні труднощі з проявом емпатії або відповідальності, вони можуть застосувати індивідуальні методи навчання та виховання. Приміром, дитина, яка має труднощі в спілкуванні з іншими, може отримувати спеціальні завдання або вправи, що допомагають їй краще зрозуміти емоції інших людей і розвинути свої соціальні навички. Вчитель може організувати індивідуальні чи групові заняття з розвитку співчуття, використовувати рольові ігри, де діти повинні входити в роль іншої людини, щоб навчитися ставити себе на місце іншого.

Індивідуалізація підходу також стосується адаптації виховних методів до характеру і особистих рис дитини. Наприклад, деякі діти схильні до внутрішнього самоконтролю і можуть бути дуже відповідальними навіть у

ранньому віці, тоді як інші потребують більше зовнішніх стимулів і нагадувань, щоб відповідати за свої вчинки. У такому випадку важливо використовувати індивідуальні методи заохочення і корекції поведінки.

Особливості виховання в родині також можуть впливати на формування моральних якостей у дітей. Батьки, наприклад, можуть приділяти більше уваги певним моральним якостям, таким як чесність, співчуття чи відповідальність, залежно від своїх цінностей і виховних принципів. Вчителі, у свою чергу, повинні брати до уваги ці відмінності у вихованні дітей і відповідно коригувати свої підходи. Якщо в одній родині з дитинства приділяється велика увага розвитку чесності та справедливості, то вчитель може підкріпити ці моральні орієнтири, організовуючи завдання, де дитина буде змушена зробити вибір, заснований на цих принципах. В іншій сім'ї, де батьки більше зосереджені на розвитку емоційної чуйності, вчитель може акцентувати увагу на завданнях, що сприяють розвитку емпатії та розуміння чужих почуттів.

Індивідуалізований підхід також може включати індивідуальні консультації з дитиною, особливо коли у неї виникають проблеми з розумінням чи засвоєнням певних моральних норм. Наприклад, якщо дитина не проявляє співчуття до своїх однокласників або має труднощі з проявом доброти, вчитель може провести індивідуальну бесіду, де разом з дитиною вони аналізуватимуть ситуації, де можна було б проявити турботу і увагу до інших. Врахування індивідуальних особливостей дитини в процесі її морального виховання дозволяє уникнути універсальних підходів і забезпечити гармонійний розвиток таких важливих моральних рис, як відповідальність, емпатія, доброта та чесність.

Принцип комплексного підходу є основним у процесі морального виховання, оскільки він передбачає одночасне впливання на різні аспекти розвитку дитини з метою формування гармонійної особистості, здатної до прояву позитивних моральних якостей. Комплексний підхід базується на ідеї, що моральне виховання не може бути обмежене лише одним аспектом, таким як навчання моральних норм дитини або ж її дисципліна. Оскільки особистість дитини є багатогранною, для її розвитку потрібно взаємодіяти з усіма її

сторонами: емоційною, соціальною, пізнавальною та поведінковою. Врахування цих аспектів дає можливість створити повноцінне середовище для формування таких моральних якостей, як відповідальність, чесність, доброта, терпимість, співчуття та здатність до співпраці. Принцип комплексного підходу вимагає від педагогів і батьків спільної роботи, спрямованої на одночасний розвиток моральних, емоційних, інтелектуальних та соціальних здібностей дитини. Це означає, що моральне виховання не є окремою частиною процесу навчання, а є його невід'ємною частиною, яка взаємодіє з іншими аспектами розвитку дитини.

Комплексний підхід вимагає інтеграції різних методів і форм роботи, щоб охопити різні сфери життя дитини: навчання, взаємодія з однолітками, поведінка в різних соціальних ситуаціях, а також внутрішні переживання і самосвідомість. Врахування таких аспектів дозволяє сформувати в дитині глибоке розуміння моральних норм та цінностей, а також їх реалізацію у реальному житті. Одним з основних прикладів комплексного підходу є інтеграція морального виховання з повсякденними життєвими ситуаціями. Наприклад, у школі під час уроку чи гри може виникнути ситуація, в якій дитина має прийняти рішення, засноване на моральних принципах, таких як чесність, співпраця чи відповідальність. Важливо, щоб ці ситуації не обмежувалися тільки теоретичними завданнями, а й сприяли розвитку реальних навичок моральної поведінки.

Комплексний підхід також включає використання методів соціально-емоційного навчання, що сприяє розвитку емоційної інтелігентності у дітей. Соціально-емоційне навчання допомагає дітям розпізнавати та регулювати свої емоції, розуміти емоції інших людей та правильно реагувати в складних соціальних ситуаціях. У класі можна проводити спеціальні заняття або обговорення на теми, пов'язані з емоціями, такими як співчуття або подолання страху. Якщо дитина навчається виражати свої почуття в конструктивний спосіб, це не лише покращує її емоційну свідомість, а й дозволяє їй краще розуміти моральні норми, які регулюють її поведінку у соціумі. Наприклад, дитина може дізнатися, чому важливо допомогти товаришу, коли той почувається сумним, і як важливо підтримувати один одного в складних ситуаціях.

Комплексний підхід також передбачає тісну співпрацю між сім'єю та школою. Важливо, щоб батьки та вчителі працювали разом над формуванням моральних якостей, що дозволяє узгоджено впливати на розвиток дитини як в домашніх умовах, так і в навчальному процесі. Комплексна співпраця між школою та родиною може включати регулярні зустрічі, консультації, під час яких обговорюються питання морального виховання дитини, її успіхи та труднощі в розвитку моральних якостей. Інтеграція творчих та інтерактивних методів у виховний процес також є важливою частиною комплексного підходу. Використання рольових ігор, драматизацій або ситуаційних вправ дозволяє дітям не лише освоїти моральні норми, а й випробувати їх у дії.

Наприклад, це можуть бути такі ігри як: «Ланцюг добрих вчинків», «Місто добра», «Робимо вибір», «Важливість доброти», «Що б ти зробив?», «Герої моїх історій», «Доброта в маленьких справах», «Крок за кроком до дружби», «Скарбниця чесності» та ін. Зокрема, під час гри «Місто добра» можна запропонувати дітям створити власне місто, де кожен мешканець має певні моральні обов'язки, такі як чесність, турбота про інших, допомога нужденним. Кожен учасник гри обирає роль (поліцейський, лікар, вчитель тощо) і демонструє, як важливо виконувати моральні обов'язки в межах громади. Це дозволяє дітям розвивати уявлення про справедливість і відповідальність. Приміром, під час гри «Що б ти зробив?» вчитель або батьки пропонують дітям різні ситуації, де потрібно зробити вибір між двома варіантами, один з яких є моральним, а інший – аморальним. Наприклад, дитині треба вибрати: допомогти товаришеві, який потрапив у неприємну ситуацію, або залишити його наодинці. Це допомагає дітям уявляти наслідки своїх вчинків і навчатися приймати морально правильні рішення. Такі рольові ігри та ситуативні вправи дозволяють дітям у цікавій формі навчатися основним моральним принципам, таким як доброта, чесність, справедливість, відповідальність та співчуття. Вони сприяють розвитку емоційного інтелекту, покращенню взаємин між однолітками та формуванню в дітей гармонійного морального світогляду.

Принцип комплексного підходу в моральному вихованні передбачає інтеграцію різних методів і форм роботи, які охоплюють всі аспекти розвитку дитини – від емоційного до інтелектуального. Це дозволяє створити гармонійне середовище для формування моральних якостей, таких як відповідальність, чесність, доброта та співчуття. Комплексний підхід дозволяє врахувати індивідуальні особливості кожної дитини і забезпечити її всебічний розвиток, що сприяє не лише успішному навчанню, але й соціалізації і моральному становленню.

Отже, використання принципів взаємодії між початковою школою та сім'єю у формуванні моральних якостей особистості молодшого школяра є важливим аспектом у забезпеченні гармонійного розвитку дитини. Підтримка з боку обох інститутів дозволяє створити єдине середовище для виховання, яке сприяє усвідомленому та систематичному формуванню позитивних моральних якостей. Впровадження цих принципів у повсякденну практику як у школі, так і в сім'ї дозволяє не лише виховати морально стійку особистість, а й забезпечити умови для розвитку емоційного інтелекту, соціальних навичок і здатності до співпраці. Тому, взаємодія школи та сім'ї є незамінним елементом у процесі морального виховання молодших школярів. Успішна співпраця між педагогами та батьками сприяє не лише ефективному навчальному процесу, але й позитивному вихованню моральних і соціальних якостей учнів. Враховуючи те, що кожна дитина має індивідуальні потреби та особливості розвитку, важливо, щоб взаємодія між школою та сім'єю була різнобічною та багатогранною. Відповідно, існує низка функцій, які забезпечують ефективну взаємодію та підтримку в цьому процесі. Розглянемо основні з них: інформаційну, підтримуючу, виховну, коригувальну та розвиваючу.

Інформаційна функція. Однією з головних функцій взаємодії є обмін інформацією між батьками та педагогами. Це включає регулярні консультації, збори, на яких обговорюються питання морального розвитку дітей, а також надання рекомендацій щодо покращення виховного процесу вдома. Педагоги

повинні надавати батькам конкретні поради щодо того, як підтримувати моральний розвиток дитини поза школою.

Підтримуюча функція. Взаємодія школи та сім'ї має на меті підтримку дитини в її моральному розвитку. У випадку труднощів чи кризових ситуацій, що виникають у процесі виховання, педагоги і батьки повинні працювати разом для пошуку оптимальних шляхів вирішення цих проблем. Така підтримка дозволяє зберегти стійкість моральних орієнтирів у дитини і допомагає їй подолати труднощі в соціалізації.

Виховна функція. Початкова школа та сім'я виконують важливу виховну функцію у формуванні моральних якостей. Спільні виховні заходи, рольові ігри, тренінги, обговорення моральних ситуацій є важливими етапами у розвитку таких рис, як доброта, чесність, справедливість, повага до інших. Окрім того, виховні функції виявляються через приклад дорослих – вчителів і батьків, що виступають моделями для наслідування.

Коригувальна функція. Взаємодія сім'ї та школи також включає функцію коригування моральних аспектів поведінки дитини. У разі виявлення моральних проблем або труднощів у засвоєнні моральних норм, педагоги і батьки повинні спільно виявляти причини цих труднощів і розробляти ефективні стратегії для їх подолання. Важливо, щоб ця функція не була каральною, а носила конструктивний характер, спрямований на допомогу дитині в усвідомленні і корекції її поведінки.

Розвиваюча функція. Спільні зусилля сім'ї та школи повинні бути спрямовані на розвиток у дітей не лише знань і вмінь, а й внутрішніх моральних переконань, здатності до рефлексії та самоконтролю. Це включає організацію спільних заходів, де дитина зможе проявити свої моральні якості через діяльність, співпрацю з іншими дітьми та дорослими. Така функція сприяє формуванню у дитини внутрішньої мотивації до моральної поведінки та розвитку етичного саморегулювання. Здійснення вищезазначених принципів через виконання функцій інформаційної, підтримуючої, виховної, коригувальної та розвиваючої допомагає створити сприятливі умови для морального розвитку

дітей, забезпечуючи гармонійне формування моральних якостей, необхідних для успішної соціалізації особистості.

Таким чином, взаємодія педагогів початкових класів та батьків в контексті формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра має включати такі елементи:

– постійну комунікацію, яка дає можливість оперативно реагувати на будь-які зміни та проблеми (створення чатів чи груп у соціальних мережах та месенджерах (Viber Facebook Telegram WhatsApp), проведення відеобесід тощо);

– неформальне спілкування (спільне святкування визначних подій, свят, які мають важливе значення для життя учнів та закладу освіти);

– усебічну допомогу й участь родини в організації та проведенні свят, розваг, рольових іграх, соціальних акціях, тематичних заходах тощо;

– участь батьків у навчальному житті своїх дітей (добровільна допомога під час створення навчальних матеріалів та формування освітнього середовища, обмін сімейним досвідом) [57; 70; 78].

Вчителі початкових класів у процесі взаємодії з сім'єю, спрямованій на формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра, здійснюють різноманітні форми роботи, які є важливим і незамінним інструментом у виховному процесі. Ці форми роботи мають на меті не лише забезпечити ефективну комунікацію між педагогами та батьками, але й сприяти інтеграції зусиль усіх учасників освітнього процесу для досягнення спільної мети – гармонійного розвитку моральних якостей у дітей. Важливим аспектом є узгодження виховних стратегій та підходів, що дозволяє створити єдину виховну лінію між школою та сім'єю, що є необхідною умовою для формування в дітей таких моральних цінностей, як відповідальність, чесність, співчуття, повага до оточуючих, а також здатність приймати етичні рішення в складних життєвих ситуаціях.

Для цього вчителі використовують різноманітні форми взаємодії з батьками, зокрема: інформаційна, підтримуюча, виховна, коригувальна, розвиваюча.

Інформаційна форма взаємодії. Цей вид взаємодії передбачає регулярний обмін інформацією між педагогами та батьками щодо навчальних і виховних досягнень дитини, її поведінки, а також особливостей емоційного та морального розвитку. Такі форми можуть включати батьківські збори, індивідуальні консультації, письмові звіти, електронну комунікацію тощо. Вони дозволяють батькам отримувати актуальну інформацію про успіхи і труднощі дитини, що є важливим для подальшої корекції виховних підходів у сім'ї.

Підтримуюча форма взаємодії. Важливою частиною співпраці є підтримка батьками школярів у реалізації освітніх завдань і завдань щодо формування моральних якостей. Це можуть бути різноманітні спільні заходи, проекти, а також участь батьків у виховних програмах, що проводяться в школі. Взаємна підтримка дає можливість створити єдину виховну стратегію, що базується на спільних принципах і нормах.

Виховна форма взаємодії. Виховна співпраця між батьками та педагогами спрямована на формування у дітей моральних якостей, таких як чесність, відповідальність, повага до інших. Це можуть бути спільні заходи, такі як тематичні виховні години, моральні ігри, а також участь батьків у культурних і соціальних проектах школи. Спільна участь у таких заходах дозволяє дітям краще засвоїти моральні цінності, коли вони спостерігають за відповідальною поведінкою як педагогів, так і своїх батьків.

Коригувальна форма взаємодії. Ця форма взаємодії полягає у корекції поведінки та моральних орієнтирів учня через спільну роботу педагога та батьків. Вона включає в себе як коригування недоліків у поведінці, так і надання порад батькам щодо того, як правильно впливати на дитину в ситуаціях моральної дилеми. Це може бути робота з проблемними учнями через індивідуальні консультації, бесіди та тренінги для батьків, спрямовані на розвиток правильних виховних стратегій.

Розвиваюча форма взаємодії. Розвиваюча взаємодія передбачає не лише вплив на моральні якості дитини, а й сприяння її всебічному розвитку, зокрема інтелектуальному, емоційному та соціальному. Вона включає в себе організацію

спільних освітніх заходів, екскурсій, майстер-класів, проектних робіт, на яких учні, педагоги та батьки взаємодіють, обмінюються ідеями і досвідом. Така співпраця дозволяє створити умови для розвитку не лише моральних, а й соціальних навичок, що в свою чергу сприяє формуванню гармонійної особистості. Таким чином, різноманітні форми взаємодії початкової школи та сім'ї є важливими інструментами у формуванні моральних якостей у молодших школярів. Вони забезпечують інтеграцію зусиль батьків і педагогів, що дозволяє створити стабільну і ефективну виховну систему, орієнтовану на розвиток позитивних моральних характеристик особистості дитини.

Отже, взаємодія початкової школи та сім'ї у формуванні позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра є надзвичайно важливим та багатогранним процесом, що вимагає комплексного підходу з боку усіх учасників освітнього процесу. Як показує аналіз, саме гармонійна співпраця педагогів і батьків створює сприятливе середовище для розвитку у дітей таких моральних якостей, як чесність, відповідальність, співчуття, повага та самоконтроль.

Без сумніву, ефективність цього процесу значною мірою залежить від єдності виховних підходів, що дозволяє уникнути суперечливих сигналів для дитини та забезпечити сталість моральних орієнтирів. Однак важливо зазначити, що кожна дитина має свої індивідуальні потреби та особливості, що робить принцип індивідуалізації підходів у вихованні не менш важливим. Така індивідуалізація дозволяє враховувати особливості розвитку кожної дитини, що є важливим аспектом для ефективного формування її моральних якостей.

У цьому контексті функції взаємодії між школою та сім'єю, зокрема інформаційна, підтримуюча, виховна, коригувальна та розвиваюча, мають особливу значущість. Вони допомагають не лише забезпечити комунікацію між педагогами та батьками, але й створюють умови для успішного вирішення виховних завдань і підтримки розвитку дитини на кожному етапі її навчання.

Таким чином, можна стверджувати, що співпраця між початковою школою та сім'єю є ключовим фактором у формуванні позитивних моральних якостей

молодшого школяра. Її ефективність значною мірою визначається спільною працею педагогів і батьків на основі взаємоповаги, довіри та єдності підходів до виховання, що, в свою чергу, сприяє всебічному розвитку дитини та забезпечує її моральну зрілість.

2.2. Методика формування моральних якостей молодших школярів

Формування моральних якостей молодших школярів є одним із ключових завдань сучасної педагогіки, оскільки саме в цьому віці закладаються основи моральної свідомості, світоглядні орієнтири та соціальні навички. Цей процес потребує систематичної, цілеспрямованої виховної діяльності, що базується на науково обґрунтованих методиках та педагогічних стратегіях.

У контексті нашого дослідження методика розглядається як невід'ємна частина педагогіки, що забезпечує науково обґрунтовану організацію освітнього процесу. Зокрема, методика формування моральних якостей молодших школярів є ключовим аспектом у вихованні гармонійно розвиненої особистості, адже вона передбачає застосування різноманітних педагогічних підходів і методів, що сприяють розвитку таких цінностей, як чесність, відповідальність, співчуття та повага до інших. У словнику української мови «методика» визначається як сукупність взаємопов'язаних методів і прийомів, спрямованих на ефективну організацію виховної діяльності [27, с. 236]. Методика формування моральних якостей молодших школярів є багатогранним і складним процесом, що вимагає не лише правильного підходу з боку педагогів, а й активної взаємодії з батьками та всіма учасниками освітнього процесу. Вона ґрунтується на різних методах, які дозволяють сприяти розвитку таких важливих моральних рис, як відповідальність, чесність, співчуття, повага, самоповаги та емпатія.

Методи морального виховання виконують роль інструментарію, за допомогою якого вчителі початкових класів організовують процес морального розвитку особистості. Вони сприяють орієнтації учнів у морально-етичних

категоріях, керують їхньою поведінкою, формують моральні якості особистості та забезпечують засвоєння соціально прийнятних норм. Систематичне застосування відповідних методів дозволяє цілеспрямовано впливати на становлення моральних орієнтирів, формувати в учнів відповідальне ставлення до власної поведінки та сприяти збагаченню їхнього морального досвіду.

Організація морального виховання має бути динамічною та адаптивною до індивідуальних особливостей кожної дитини. Виховний процес не може обмежуватися лише роботою з колективом, оскільки ефективне формування особистості потребує диференційованого підходу, який враховує індивідуальні потреби, рівень моральної зрілості та соціальний досвід дитини.

Виховання колективу як єдиного цілого розглядається не як самоціль, а як оптимальний механізм для розвитку особистісних якостей кожного учня. Усі виховні стратегії підпорядковані загальній меті – формуванню особистості, здатної орієнтуватися у морально-етичних питаннях, діяти відповідно до суспільних норм і реалізовувати свої моральні переконання у практичній діяльності. Відповідно до методики І. Мар’єнко, процес виховання здійснюється через застосування різноманітних педагогічних методів, що спрямовані на формування та закріплення моральних якостей особистості (рис. 2.1) (додаток В). Науковиця виокремлює кілька груп методів, серед яких: методи привчання і вправ, стимулювання, гальмування, самовиховання, керівництва, пояснювально-репродуктивні та проблемно-ситуативні. Одними з найбільш ефективних у процесі морального виховання є методи вправ та переконань. Зокрема, метод вправ сприяє поступовому формуванню й закріпленню моральних норм і соціально схвалюваних моделей поведінки. Регулярне виконання відповідних дій дозволяє дитині інтегрувати їх у свою повсякденну практику та перетворити на стійкі моральні звички [38].

Натомість метод переконання передбачає роз’яснення етичних принципів, обґрунтування необхідності їх дотримання та формування моральних ідеалів. Він дозволяє усвідомити соціальну значущість моральних норм, розвинути критичне мислення щодо моральних аспектів поведінки та сприяє становленню

свідомої громадянської позиції. Значну роль у розвитку моральної свідомості відіграє метод проблемно-ситуативного навчання, який активізує когнітивні процеси, стимулює рефлексію та сприяє виробленню усвідомлених моральних рішень. Застосування цього підходу дозволяє: інтенсифікувати процес мислення, формуючи здатність аналізувати моральні аспекти життєвих ситуацій; мобілізувати вольові якості, адже прийняття моральних рішень потребує внутрішньої стійкості та відповідальності; викликати емоційний відгук, що сприяє більш глибокому усвідомленню етичних норм і стимулює розвиток емпатії. У контексті проблемно-ситуативного підходу використовуються такі методи: постановка моральних завдань, моделювання конфліктних ситуацій, самостійне розв'язання моральних задач (рис. 2.2) [18, С. 137–138].

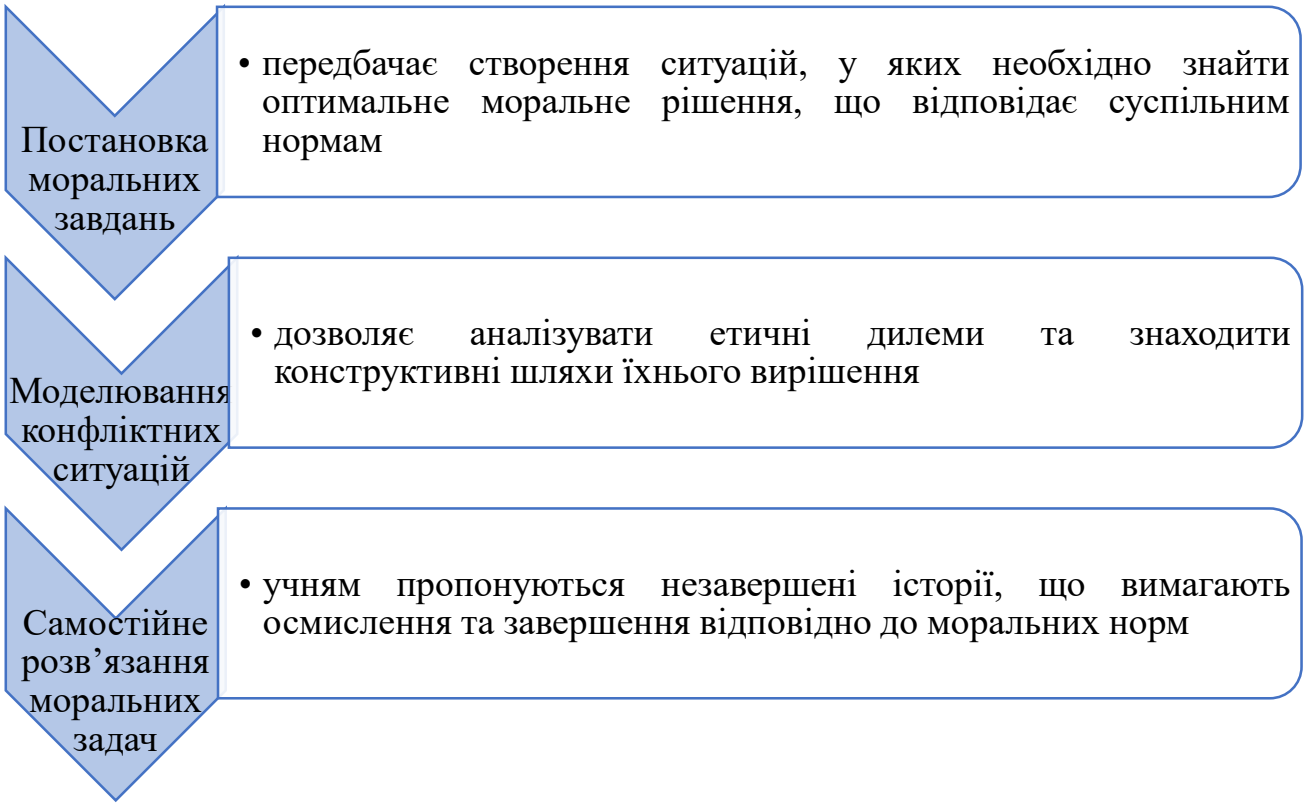

Рисунок 2.2. Методи формування позитивних моральних якостей проблемно-ситуативного підходу

Одним із найбільш ефективних способів формування моральних якостей є метод прикладу (демонстрація моральних норм). Діти, особливо молодші школярі, дуже схильні до наслідування поведінки дорослих. Саме тому важливо, щоб педагоги і батьки демонстрували дітям високі моральні орієнтири через

власну поведінку. Наприклад, учитель може показати учням, як правильно поводитися в конфліктній ситуації, висловлюючи свої думки ввічливо та з повагою, навіть у разі різниці в поглядах. Така демонстрація стає для дітей наочним прикладом того, як слід вести себе в складних ситуаціях. Приміром під час класної години вчитель може продемонструвати ситуацію, коли він сам або сама проявляє терпимість до іншої думки, пояснюючи дітям, що важливо чути й розуміти інших, навіть якщо їхні погляди відрізняються від власних.

Метод морального аргументування (пояснення причин і наслідків). Метод морального аргументування полягає у поясненні дітям, чому певна поведінка є моральною чи аморальною. Діти мають потребу в осмисленні не лише фактів, але й причинно-наслідкових зв’язків, які призводять до того чи іншого результату. Пояснення причин і наслідків певних вчинків допомагає дітям зрозуміти, чому важливо бути чесними, відповідальними та добрими. Скажімо, коли дитина не ділиться іграшкою з іншими дітьми, вчитель може пояснити їй, що жадібність може призвести до самотності, оскільки інші діти не захочуть гратися з тим, хто не виявляє доброти. Такий підхід допомагає дітям усвідомити важливість взаємоповаги і співчуття до інших.

Метод моральних ігор та рольових ситуацій. Моральні ігри та рольові ситуації є чудовим інструментом для розвитку моральних якостей у дітей. Вони дозволяють учням на практиці відпрацьовувати різноманітні соціальні та моральні ролі, що допомагає не лише розвивати уявлення про мораль, але й застосовувати їх у реальному житті. Цей метод забезпечує інтерактивний процес навчання, де учні виступають у ролях і, таким чином, «проживають» ситуації, в яких їм необхідно прийняти моральне рішення. Наприклад, педагог може організувати гру «Що б ти зробив?», де діти отримують різні ситуації (наприклад, знайти загублену річ), і повинні вирішити, як їм вчинити, керуючись моральними принципами, такими як чесність, справедливість і допомога іншим.

Метод бесід та обговорень (діалогічний підхід). Метод бесід та обговорень є важливим інструментом для розвитку моральних якостей, оскільки він сприяє формуванню у дітей здатності до рефлексії і аналізу своїх вчинків. Вчителі

проводять бесіди на морально-етичні теми, де діти мають змогу висловлювати свої думки, обговорювати конкретні ситуації та взаємодіяти з однолітками. Такі обговорення дозволяють не тільки сформувати моральні норми, але й навчити дітей аналізувати свої вчинки та їхні наслідки для інших людей. Під час уроку на морально-етичну тему вчитель може обговорити з учнями ситуацію, де один із учнів не допоміг іншому, хоча міг би це зробити. Педагог запитує: «Чому важливо допомагати друзям? Як ми можемо почуватися, якщо нас ігнорують у складній ситуації?» Це спонукає дітей до роздумів і формує в них розуміння важливості підтримки та співчуття.

Метод проєктної діяльності. Проєктна діяльність є важливою складовою сучасної методики формування моральних якостей, оскільки дає можливість дітям працювати в колективі, вирішувати спільні завдання, що сприяє розвитку соціальних навичок, відповідальності та емпатії. Спільне виконання проєктів вимагає від дітей уміння працювати в команді, вирішувати конфлікти, допомагати одне одному, що сприяє формуванню моральних рис. Наведемо приклади тематик таких проєктів: «Допомога тим, хто потребує підтримки» (літнім людям, тваринам, дітям у притулках); екологічні проєкти, які формують у дітей відповідальність за довкілля; взаємодія з родиною у вирішенні моральних проблем; проєкти, що розвивають взаємоповагу та дружбу. Наприклад, проєкт «Допомога старшим», під час якого учні досліджують різні способи допомоги літнім людям в їхньому житті, а потім організовують заходи для надання цієї допомоги в межах шкільної громади. Такий проєкт допомагає дітям зрозуміти важливість поваги до старших і вчить бути співчутливими.

Отже, застосування зазначених методів у виховному процесі сприяє систематизації набутих моральних знань, розвитку здатності до усвідомленого вибору та формуванню стійких етичних переконань, моральних якостей, що знаходять відображення у реальній поведінці особистості.

Розглянемо основні форми формування моральних якостей у молодших школярів.

Виховні години та тематичні бесіди. Ці форми роботи є одними з найпоширеніших у початковій школі. Виховні години та бесіди з моральної тематики дозволяють не тільки дізнатися про важливі моральні цінності, але й обговорити конкретні життєві ситуації, де дітям потрібно прийняти моральні рішення. Тематика виховних годин та тематичних бесід може бути різною, наприклад «Чесність і відповідальність», «Поважати права та свободи інших людей», «Як бути добрим другом і допомагати іншим», «Важливість співчуття та доброти», «Правила поведінки у суспільстві та в родині», «Що таке доброта та співчуття?», «Чесність і важливість правди», «Вибір між добром і злом», «Як бути справедливим у відносинах з іншими» тощо.

Рольові ігри та моральні ситуації. Цей метод є надзвичайно ефективним у роботі з молодшими школярами, оскільки через ігрову діяльність діти активно освоюють важливі моральні поняття, такі як співчуття, допомога іншим, чесність і відповідальність. Рольові ігри дають можливість дітям побачити наслідки певної поведінки в безпечному і контрольованому середовищі. Зокрема, педагог пропонує дітям розіграти ситуацію, де один учень знаходить чужу річ. Діти повинні вирішити, що робити в такій ситуації, і погратися в ролі «чесного» і «нечесного» учня, показуючи, які наслідки має кожен вибір. Наведемо тематику рольових ігор та моральних ситуацій: «Розв’язання конфліктів без застосування сили», «Як правильно ділитися з іншими», «Вибір між правдою і брехнею», «Допомога в ситуаціях, де це потребує сміливості та відповідальності».Такі ігри допомагають сформувати уявлення про важливість моральних виборів.

Моральні казки та літературні твори. Використання казок і літературних творів є потужним інструментом для формування моральних якостей. Мораль у таких творах часто подається у вигляді прикладів вчинків героїв, які можуть бути позитивними або негативними, що дозволяє дітям зрозуміти, як вчинки можуть впливати на життя людини і оточення. Приміром, під час читання казки про «Колобка» вчитель може звернути увагу на моральний аспект: як важливо не бути надмірно самовпевненим і не довіряти всім, хто здається добрим. Казки можуть також демонструвати, як неправильна поведінка героїв призводить до

негативних наслідків, а моральні вчинки – до благополуччя і щастя. Це можуть бути: казки про дружбу і взаємодопомогу; твори, що вчать відповідальності та доброти; літературні персонажі, які виступають як моральні зразки; історії про те, як важливо дотримуватись обіцянок.

Спільна діяльність з батьками. Виховання моральних якостей у дітей неможливе без активної участі батьків. Спільна діяльність батьків та дітей у різних заходах сприяє формуванню позитивних моральних установок, наприклад: спільні благодійні акції; підготовка до свят, організація заходів, де важливі моральні аспекти (наприклад, День доброти або День турботи про природу); родинні заняття, спрямовані на розвиток чесності та взаємної підтримки.

Індивідуальні бесіди та консультації. Індивідуальна робота з дітьми через бесіди дозволяє педагогу більш детально розглянути ситуації, де дитина потребує підтримки в моральному розвитку. Педагог може допомогти дитині розібратись у власних почуттях і прийняти відповідальні моральні рішення.

Тематика яких може бути: «Як боротися з проявами агресії та нетерпимості», «Поради щодо того, як правильно поводитися в складних моральних ситуаціях», «Як розвивати почуття співчуття і взаємопідтримки», «Як справлятись з почуттям вини чи сорому після неправдивих вчинків» та ін.

Аналіз реальних життєвих ситуацій. Вивчення реальних ситуацій з життя школярів дозволяє дітям усвідомлювати, як їхні вчинки можуть вплинути на оточуючих, а також навчатися робити моральний вибір на основі власних переконань. Зокрема, це може бути обговорення ситуацій конфліктів між однолітками, або як допомогти людині, яка потрапила в складну ситуацію, учасники життєвих ситуацій, де моральний вибір впливає на майбутнє (наприклад, вибір між дружбою і обманом).

Кожна з форм формування моральних якостей у молодших школярів має свою специфіку і важливість. Вони дозволяють педагогам створювати умови для того, щоб учні не лише отримували теоретичні знання про моральні норми, але й могли застосовувати ці знання на практиці. Система виховних заходів, що поєднує

різноманітні методи й форми роботи, дозволяє дітям усвідомлювати важливість моральних цінностей і приймати відповідальні рішення у повсякденному житті.

Формування позитивних моральних якостей у молодших школярів може бути ефективно здійснене через застосування засобів етикету. Це включає в себе низку правил та прийомів, що регулюють прийнятну та ввічливу поведінку в різноманітних соціальних ситуаціях. Серед основних засобів етикету можна виділити такі:

1) Привітання: Визначені соціальні норми для ввічливого вітання при зустрічі, наприклад, фрази «Доброго дня» чи «Привіт».

2) Вибачення та подяки: Вираження ввічливості та вдячності через використання таких виразів, як «Вибачте» або «Дякую».

3) Правила столового етикету: Норми, що визначають правильну поведінку за столом, вживання столових приборів та культуру прийому їжі.

4) Правила ввічливого спілкування: Включають принципи поваги, такту та чуйності у взаємодії з іншими людьми.

5) Відповідна вдячність: Вираження вдячності через подарунки, листи чи інші способи демонстрації подяки за увагу та доброзичливість.

6) Дотримання особистого простору: Підтримка фізичної відстані та повага до індивідуальних меж інших осіб.

7) Вдячність за запрошення: Вираження культурної подяки за запрошення на події чи заходи.

8) Правила вдячності: Вираження подяки за надану гостинність чи допомогу.

9) Звичаї в одязі: Вибір одягу відповідно до соціальних норм та вимог певних суспільних подій.

10) Правила електронного спілкування: Норми ввічливого спілкування через електронні засоби, такі як електронна пошта та телефон.

11) Правила спілкування в соціальних мережах: Принципи етикету, що регулюють взаємодію в онлайн-спільнотах.

12) Правила міжкультурного спілкування: Засоби, які сприяють взаєморозумінню та врахуванню різних культурних норм і цінностей [40, с. 15].

Засоби етикету є важливими елементами морального виховання, оскільки вони сприяють формуванню у молодших школярів таких важливих моральних якостей, як повага, відповідальність і чуйність. Вони допомагають розвивати вміння взаємодіяти в соціальних контекстах, визначати коректні межі поведінки та створювати гармонійні взаємини. Засоби етикету формують соціальну компетентність, сприяють запобіганню конфліктів і непорозумінь, що важливо для розвитку довіри між людьми. Зокрема, ввічливість і здатність до конструктивної взаємодії є основою для встановлення довірчих відносин, а також сприяють створенню позитивного іміджу особистості, підвищуючи її соціальний статус та загальну культурну освіченість. Крім того, етикет відіграє важливу роль у процесі адаптації до різних соціальних і культурних середовищ, що полегшує інтеграцію в різні суспільства та культурні контексти. Усі ці аспекти етикету сприяють не лише соціальній гармонії, але й забезпечують утвердження загальних моральних цінностей, допомагаючи школярам формувати відповідальну та етичну поведінку в різних ситуаціях. Тож, засоби етикету мають вагоме значення для розвитку соціальних навичок, взаємоповаги та створення здорових і конструктивних відносин у суспільстві.

Формування мовленнєвого етикету у молодших школярів є важливим етапом у розвитку їх моральних якостей, таких як повага, чуйність і відповідальність. Мовленнєвий етикет включає правила ввічливого спілкування, зокрема вміння привітно вітатися, а також виявляти увагу до співрозмовника, ставлячи запитання і уважно слухаючи відповіді. Крім того, важливо навчити дітей виразно говорити та правильно вибирати гучність мовлення залежно від ситуації, що сприяє розвитку емоційного інтелекту.

У сучасному світі, де інтернет відіграє значну роль, мовленнєвий етикет в онлайн-просторі набуває особливої актуальності. Діти повинні засвоїти основи ввічливості у текстових повідомленнях і електронній пошті, уникати образ і грубості, проявляючи доброзичливість і такт у цифровому середовищі. Навчання

коректно виправляти мовленнєві помилки допомагає формувати в них здатність до самоконтроля та взаємоповаги. Інформаційний етикет є важливим для розвитку моральної відповідальності дітей у цифровому світі. Учні повинні розуміти важливість критичного підходу до джерел інформації, захищати свої особисті дані та уникати публікації приватної інформації в інтернеті, що сприяє формуванню довіри і безпеки в онлайн-спільнотах. Вони повинні усвідомлювати свою відповідальність за поведінку в мережі та вчитись створювати позитивну атмосферу, базуючись на етичних засадах. Розвиток мовленнєвого та інформаційного етикету є важливою складовою формування моральних цінностей учнів, адже вони навчаються поважати інших, бути ввічливими, відповідальними та чесними в усіх сферах комунікації.

Формування сімейного етикету у молодших школярів є важливим етапом у розвитку таких позитивних моральних якостей, як повага, чуйність, відповідальність і взаємодопомога. Сім’я є основним середовищем, в якому діти засвоюють основи моральної поведінки, навчання ввічливості та поважного ставлення до батьків, старших родичів та братів/сестер. Вони вчаться використовувати ввічливі слова в повсякденному спілкуванні, проявляючи таким чином турботу та повагу до почуттів і думок інших [36].

Діти повинні також розуміти важливість виконання домашніх обов’язків, оскільки кожен член сім’ї має свою роль у підтримці гармонії в родині. Важливим є навчання співпраці під час спільного проведення часу, що сприяє розвитку теплих і підтримуючих відносин у родині. Крім того, діти мають опановувати навички конструктивного вирішення конфліктів, що сприяє формуванню комунікативних навичок і здатності до взаємопорозуміння.

Формування сімейного етикету забезпечує створення здорової, гармонійної атмосфери в родині, що в свою чергу сприяє розвитку моральних основ для соціалізації дітей. А також формує базу для успішного спілкування і співпраці в майбутньому. Виховання моральних якостей у сімейному середовищі реалізується на практиці, зокрема через спільні заходи з батьками, які допомагають зміцнити родинні зв’язки та забезпечують взаємну підтримку у

освітньому процесі. Для формування етикету у школярів початкових класів застосовуються різні педагогічні методи, спрямовані на розвиток моральних якостей [62]. Розглянемо їх у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Педагогічні методи, спрямовані на розвиток моральних якостей молодших школярів

№	Метод	Характеристика
1	приклад для наслідування	вчителі та батьки є зразком ввічливості та етичної поведінки, адже діти часто наслідують дорослих
2	рольові ігри	це дає дітям можливість на практиці вивчати правила ввічливого спілкування в різних ситуаціях
3	пояснення та обговорення	важливо обговорювати значення правил етикету, щоб діти зрозуміли їх моральну цінність
4	практичні завдання	завдання, що вимагають застосування етикету, допомагають дітям інтегрувати ці навички в повсякденне життя
5	відзначення досягнень	нагородження за прояви ввічливості та доброзичливості стимулює подальший розвиток моральних якостей
6	моделювання ситуацій	учителі створюють ситуації, де діти повинні виявити етичне ставлення до інших
7	постійне нагадування	регулярні нагадування сприяють закріпленню етичних норм і моральних принципів
8	сімейні обговорення	залучення батьків до процесу формування етикету зміцнює родинні цінності та підтримку вдома

Ці методи допомагають дітям формувати позитивні моральні якості, що сприяють розвитку їх соціальних навичок, емпатії та здатності до конструктивного спілкування. Оскільки питання формування позитивних моральних якостей в учнів початкової школи є важливим елементом освітнього процесу, то в ході аналізу та порівняння науково-педагогічної літератури нами було сформовано перелік методичних рекомендацій для педагогів та батьків (додаток Г).

Таким чином, формування моральних якостей є тривалим і безперервним процесом, що вимагає терпіння, часу та систематичної уваги. Лише завдяки спільним зусиллям батьків, вчителів і інших дорослих можна виховати морально свідомих і відповідальних громадян. Використання різноманітних педагогічних методів, таких як приклад для наслідування, рольові ігри, обговорення етичних норм і практичні завдання, дозволяє ефективно формувати ці якості у дітей, сприяючи їх соціальному та моральному розвитку. Отже, методика формування моральних якостей молодших школярів включає в себе різноманітні форми, методи та засоби, які забезпечують всебічний розвиток дитини. Застосування вище зазначених форм, методів та засобів у комплексі дозволяє не лише формувати моральні орієнтири у дітей, а й допомагає їм практично застосовувати ці цінності в реальному житті.

2.3. Педагогічні умови взаємодії сім'ї та педагогів початкової школи у формуванні позитивних моральних якостей молодших школярів

Важливим завданням формування позитивних моральних якостей молодших школярів є реалізація виховного потенціалу соціальних інститутів, які здійснюють найбільш значущий вплив на становлення особистості дитини. Насамперед, такими інститутами є сім'я та навчальний заклад, інтеграція зусиль яких забезпечує оптимізацію процесу морального виховання.

Сім'я виступає первинним осередком соціалізації, у якому формуються базові риси характеру, моральні якості, особистісні орієнтири та норми поведінки дитини. Водночас, заклад освіти є важливим середовищем для систематизації цих знань, адже навчальна діяльність сприяє цілеспрямованому формуванню моральних якостей шляхом залучення учнів до колективної діяльності, яка ґрунтується на спільних ціннісних засадах.

У контексті нашого дослідження визначено педагогічні умови ефективної взаємодії сім'ї та початкової школи у формуванні моральної вихованості

молодших школярів. Як зазначає В. Семиченко, результативність такої взаємодії визначається загальним інтересом усіх учасників виховного процесу щодо вивчення особистості дитини, розвитку її кращих якостей на основі взаємної довіри, поваги, терпіння та готовності до співпраці [70, с. 112].

З огляду на це, доцільно звернути увагу на принципи організації виховної взаємодії сім'ї та закладу освіти, які, на думку І. Головської, включають: системність виховного процесу, стимулювання активності дитини, суб'єкт-суб'єктну взаємодію, організацію співпереживання у вихованні та варіативність форм і методів виховної роботи (табл. 2.2) (додаток Д) [24, с. 44]. Таким чином, реалізація зазначених педагогічних умов забезпечує ефективну виховну взаємодію школи та сім'ї, що сприяє гармонійному моральному розвитку молодших школярів.

Теоретичним підґрунтям для визначення першої педагогічної умови є забезпечення гармонійної узгодженості виховних впливів на дитину з боку навчального закладу та сім'ї. У цей період відбувається активне порівняння дітьми моральних цінностей, що формуються в межах їхнього сімейного оточення, із соціальними і моральними нормами, притаманними навколишньому середовищу. Молодший шкільний вік, зокрема вік 9–10 років, є етапом інтенсивного розвитку різноманітних когнітивних та емоційних здібностей дитини, що супроводжується зростанням потреби в самовираженні та самореалізації. Цей період є надзвичайно важливим для формування особистісних якостей, адже саме в цей час діти активно починають усвідомлювати соціальні ролі, моральні орієнтири та оцінки, що допомагає їм інтегрувати індивідуальний досвід з етичними цінностями суспільства. Таким чином, забезпечення узгодженості виховних зусиль сім'ї та школи стає необхідною умовою для успішного розвитку моральної свідомості та соціальних навичок молодших школярів. У своїх напрацюваннях С. Мартиненко наголошує на багатовимірності проблеми співпраці вчителів і батьків у вихованні молодших школярів. Вона підкреслює, що ефективна взаємодія передбачає чіткий розподіл ролей, обов'язків, завдань і функцій усіх учасників освітнього процесу, а також

вироблення узгоджених дій [56]. Ми поділяємо позицію Л. Шульги щодо того, що співпраця педагогів і батьків має бути спрямована на вирішення проблем виховання дітей у сім'ї та освітніх закладах. Це передбачає попередження наслідків педагогічної некомпетентності, подолання внутрішньоособистісних конфліктів, підвищення рівня психолого-педагогічної обізнаності батьків, формування толерантного ставлення до себе та інших, створення комфортних стосунків у родині й розвиток партнерських взаємин на засадах рівності [87].

Організація ефективної взаємодії між педагогами та батьками є ключовим елементом у педагогічній діяльності, оскільки вона сприяє встановленню емоційного контакту та взаєморозуміння з учнями. Це, у свою чергу, покращує якість навчально-виховного процесу. Проте, як зазначають дослідники, існують певні труднощі у створенні партнерських відносин між освітнім закладом і сім'єю, що може ускладнювати ефективну співпрацю. Серед основних проблем, які виникають у цьому контексті, варто відзначити розбіжність очікувань щодо результатів взаємодії, а також побоювання батьків стосовно можливого нав'язування школою норм і цінностей, що можуть не відповідати традиціям або культурним особливостям їх родини. Окрім того, вчителі часто висловлюють занепокоєння щодо можливого надмірного втручання батьків у виховний процес, що може створювати певні труднощі у встановленні меж і ролей у вихованні дітей. Таким чином, для подолання цих труднощів важливо створювати чіткі механізми взаємодії, що базуються на взаємній повазі, довірі та розумінні між педагогами та родинами учнів.

У свою чергу, С. Мартиненко зазначає, що впродовж тривалого часу у суспільстві домінувало уявлення про керівну роль школи у сімейному вихованні. Вчителі традиційно висували вимоги від імені суспільства, тоді як батьки часто залишалися осторонь психолого-педагогічної просвіти й не ділилися з педагогами своїми труднощами [56]. На думку О. Матвієнко, основною перепоною на шляху до ефективної взаємодії є відсторонення сім'ї від виховної функції. Батьки дедалі частіше перекладають відповідальність за виховання дітей на школу [57].

Подолання зазначених труднощів, як вказують зарубіжні дослідники, у значній мірі визначається гармонізацією впливів школи та сім'ї на формування моральних якостей дітей. Вони наголошують на необхідності надання пріоритетної ролі сім'ї в процесі вирішення морально-етичних проблем, за умови ефективної координації зусиль з боку освітніх установ, враховуючи при цьому родинні цінності. Зокрема, Л. Назаренко пропонує налагоджувати партнерські відносини шляхом залучення батьків до спільної діяльності, виділяючи такі форми партнерства, як активне, конструктивне, пасивне та деструктивне [59, с. 34]. Дослідниця наголошує на важливості систематичної співпраці, довіри, толерантності й емпатії у взаємодії класного керівника з родиною. У своїх дослідженнях О. Матвієнко та В. Семиченко підкреслюють, що ключовою умовою ефективної взаємодії є формування довірливих стосунків між педагогами й батьками. Вони вважають, що саме довіра здатна підвищити інтерес батьків до виховного процесу та сформувати впевненість у власних виховних можливостях [57; 70]. Інтеграція зусиль школи та сім'ї у процесі виховання учнів передбачає встановлення демократичних відносин, що базуються на принципах колегіальності, заохоченні ініціативи, толерантності до різних точок зору, а також на пошуку спільних рішень і взаємній відповідальності. Такий підхід, як зазначають дослідники, вимагає узгодження ціннісних орієнтацій, а також усвідомлення учасниками виховного процесу своїх ролей, обов'язків і відповідальності. Основні показники розвитку партнерських стосунків розкрито у додатку Е (рис. 2.3). Таким чином, узгодженість виховних впливів школи та сім'ї має ґрунтуватися на спільних цінностях, єдиній системі вимог і стратегії виховання, а також на об'єднанні зусиль батьків і педагогів. Ефективність виховного процесу залежить від узгодження методів впливу, врахування інтересів та потреб дитини, а також від формування її моральних цінностей відповідно до соціального контексту.

Аналіз наукових джерел підтверджує, що ефективність виховного впливу на формування особистості молодшого школяра значною мірою забезпечується за умови впровадження особистісно орієнтованого підходу в навчально-

виховний процес. Цей підхід, в свою чергу, передбачає комплексний розгляд учня як індивідуального суб'єкта, який має унікальні особливості розвитку, потреби та інтереси. Такий підхід також акцентує увагу на активній ролі дитини у власному розвитку, сприймаючи її як рівноправного учасника виховної взаємодії, здатного не лише сприймати інформацію, але й активно взаємодіяти з педагогами та однокласниками, що сприяє формуванню її соціальних та моральних якостей. Таким чином, саме через реалізацію особистісно орієнтованого підходу можна досягти значних успіхів у розвитку особистості молодшого школяра, створюючи умови для його всебічного становлення.

Прихильницею особистісно орієнтованого підходу є О. Сухомлинська, яка акцентує увагу на тому, що в процесі дорослішання дитина зазнає впливу різноманітних соціальних середовищ, зокрема, сім'ї та навчального закладу. На її думку, формуючись як особистість, дитина повинна мати можливість самостійно, спираючись на своє внутрішнє «Я» та здійснюючи вільний вибір, обирати власний шлях у становленні духовності. У той же час, науковиця підкреслює, що кожен суб'єкт виховної взаємодії має активно сприяти формуванню цінностей та норм, які створюють умови для гармонійного морального розвитку дитини, забезпечуючи таким чином її всебічне становлення як соціально адаптованої та морально зрілої особистості.

Важливо зазначити, що активність у моральному розвитку молодших школярів безпосередньо залежить від їхніх психологічних характеристик. У цьому віці відбувається формування новоутворень особистості, таких як довільність психічних процесів, внутрішній план дій та рефлексія. Інтелектуалізація, у свою чергу, дає можливість дитині не лише емоційно сприймати життєві явища, але й оцінювати їх через раціональну призму. Учні прагнуть до самопізнання, до формування власного образу «Я», одночасно зіставляючи його з навколишнім середовищем, що є важливим етапом у їхньому особистісному розвитку та моральному становленні.

На думку І. Беха, суб'єктність особистості проявляється у процесі саморозвитку й самоствердження, що реалізується через самопізнання,

усвідомлення своїх можливостей, досягнень і недоліків, а також формування адекватної самооцінки. Учений зазначає, що здатність до рефлексії є важливим показником педагогічної зрілості дитини, оскільки вона дозволяє аналізувати власні вчинки та життєві ситуації [5]. Таким чином, ставлення до молодшого школяра як до суб'єкта власного морального розвитку передбачає врахування його унікальності, повагу до внутрішнього світу та підтримку права на моральний вибір. Це вимагає від педагогів творчого підходу до організації виховного процесу, орієнтованого на розвиток самостійності, самодисципліни, рефлексії та здатності до самоконтролю.

Реалізація особистісно орієнтованого підходу передбачає створення змісту виховання, що охоплює не лише засвоєння моральних норм, а й розвиток навичок усвідомлення мотивів власної поведінки, аналізу моральних ситуацій та планування діяльності відповідно до ціннісних орієнтирів. Особливу увагу варто приділяти формуванню моральної свідомості, почуття відповідальності та відповідної поведінки. Для досягнення цих цілей доцільно використовувати методи, розроблені І. Бехом. До них належать бесіди, дискусії, обговорення життєвих ситуацій, літературних творів, колективні творчі справи та інсценізації, що сприяють усвідомленню соціальної взаємодії. Методи організації виховної діяльності спонукають дітей до активної участі в діяльності, яка розвиває моральні якості, викликаючи позитивні емоції. Зокрема, ефективними є моделювання педагогічних ситуацій, використання ігрових методик та залучення до благодійності. Методи емоційно-когнітивного усвідомлення надають можливість дитині об'єктивно аналізувати свою діяльність, в той час як рефлексія, як інструмент самопізнання, сприяє глибокому аналізу внутрішніх психічних станів. Поєднання цих методів стає основою для формування у молодших школярів моральної свідомості, відповідальності та позитивних характеристик особистості. Розвиток навичок рефлексії, застосування самохарактеристики та самоконтролю, а також участь у тренінгах, безсумнівно, сприяють поглибленому самопізнанню дітей, дозволяючи їм усвідомити свої сильні та слабкі сторони. Діти приймають участь у рефлексивних вправах, де

відповідають на питання типу: «Що мені вдалося цього тижня?», «Що я можу покращити?», «Як я можу змінити свою поведінку в складних ситуаціях?» Після цього вони обговорюють свої спостереження та визначають цілі для особистісного розвитку.

Доцільно проводити тренінги, використовуючи метод емоційно-когнітивного усвідомлення, де діти вчаться оцінювати свої емоційні реакції в різних ситуаціях, обговорюють, як ці емоції впливають на їх поведінку та взаємодію з оточуючими. Наприклад, тренінг «Моя емоційна палітра» можна провести з метою допомогти дітям розпізнавати свої емоції та вчити їх адекватно реагувати на різні життєві ситуації. Діти створюють «emotional diary», у якому щодня записують свої емоції та рефлексують над ними. Після цього вони обговорюють, як вони можуть змінити свої реакції для досягнення позитивного результату. Або ж використання методу рефлексії як засобу самопізнання, за допомогою якого діти вчаться аналізувати свої вчинки, вивчають наслідки своїх рішень, а також оцінюють відповідальність за них. Метою такого тренінгу як «Моя відповідальність» є розвинути у дітей усвідомлення важливості особистої відповідальності за свої вчинки. З метою допомогти дітям краще пізнати себе через розвиток навичок рефлексії та самоконтролю слід провести тренінг «Самопізнання через рефлексію», використовуючи методи самохарактеристики та самоконтролю, де діти вчаться оцінювати свої сильні та слабкі сторони, а також визначати шляхи самовдосконалення. Поєднання методів емоційно-когнітивного усвідомлення та рефлексії, коли діти оцінюють свою роль у командній роботі та вчаться взаємодіяти з іншими варто провести тренінг «Ми – команда!» з метою розвивати в дітей почуття колективізму, взаємопідтримки та співпраці в групі. Визначені тренінги допомагають дітям розвивати важливі моральні якості, такі як відповідальність, самопізнання та емоційну зрілість, що є необхідними для формування позитивних рис характеру.

Отже, виховання молодших школярів на основі особистісного підходу забезпечує гармонійний розвиток моральних якостей шляхом інтеграції зусиль

родини, школи та самого учня. Таке виховання сприяє формуванню свідомої, відповідальної та морально зрілої особистості.

Ставлення до молодшого школяра як суб'єкта морального розвитку визначає основну мету особистісно зорієнтованого виховання – сприяння розвитку, адаптації в суспільстві, самореалізації, саморегуляції та самовиховання через діалогічну взаємодію з навколишнім світом. Дослідники І. Бех та Т. Виноградова вважають, що однією з основних педагогічних умов ефективного морального виховання є орієнтація вчителів та батьків на діалогічний стиль взаємодії з дітьми, що дозволяє реалізувати принципи особистісно-орієнтованого підходу [6; 19].

Міжособистісну взаємодію трактують як інструмент спілкування, що спрямований на співпрацю й досягнення мети кожної зі сторін. Важливими для її розвитку є механізми прийняття, міжособистісна привабливість, взаєморозуміння, взаємовплив і рольова поведінка. Відносини, що базуються на симпатії або антипатії, можуть мати як оцінний, так і дієвий характер, зумовлюючи їх стійкість і глибину. Як зазначає В. Шапар, саме діалог є фундаментальною основою для розвитку психіки й свідомості дитини, а також для формування її особистості й самосвідомості. За умов монологічної стратегії виховання дитина залишається об'єктом зовнішніх впливів дорослих, без сприяння розвитку самостійності та творчості. Натомість діалогічна стратегія, як стверджують В. Киричок та Н. Подгорна, передбачає організацію спільної діяльності вихователів і учнів, що забезпечує оптимальні умови для розуміння та прийняття особистості дитини. Важливу роль у цьому процесі відіграють взаємна довіра, відвертість і доброзичливість, а також фокус на пізнанні емоційного стану дитини [41]. Діалогічне спілкування в педагогіці є засобом гуманізації взаємодії, що дає можливість впливати на формування гуманних стосунків у дитячому колективі. Важливими факторами діалогічного підходу є включення учнів у моральні вибори, змагання, дискусії, а також розвиток самооцінки та впевненості в своїх силах (І. Бех, І. Коберник) [7; 42]. Як підкреслює О. Савченко, педагог повинен здійснювати всі функції спілкування,

створюючи умови для психологічного контакту та подолання бар'єрів у взаємодії з дітьми [69]. Підвищення самооцінки та емоційно-позитивне спілкування є основою морального розвитку дітей, оскільки в таких умовах у дитини формується внутрішня потреба дотримуватися соціальних норм, не через побоювання покарання, а через усвідомлення своєї моральної цінності. Важливу роль у цьому процесі відіграє правильний педагогічний стиль, що враховує внутрішню активність дитини і її прагнення до розвитку.

У своїх працях О. Савченко стверджує, що у забезпеченні морального виховання важливо також, щоб батьки оволоділи діалогічним стилем взаємодії з дітьми, базуючись на гуманістичних принципах. Це передбачає створення умов для взаєморозуміння, підтримки позитивного образу себе в дитини і розвитку її моральних якостей [69, с. 185]. Таким чином, у процесі виховання необхідно створювати ситуації успіху, формувати адекватну самооцінку і знижувати рівень тривожності, що сприяє розвитку моральної свідомості та поведінки дитини.

Дослідники (О. Сідлецька та К. Чорна) відзначають, що для ефективної реалізації завдань педагогічної підтримки педагог має опанувати чотири основні тактики взаємодії з дітьми: тактику захисту, тактику допомоги, тактику сприяння та тактику взаємодії. Завдання педагога, який застосовує тактику захисту, полягає в створенні такого виховного середовища, яке сприятиме розвитку почуття власної гідності в учнів, забезпечуючи їм свободу виявлення своїх думок та емоцій без страху осуду чи покарання. Завдяки цьому він зможе надати педагогічну підтримку дитині, застосовуючи інші тактики. Застосування тактики допомоги, в свою чергу, сприяє активізації дій дитини, яка звикла орієнтуватися на авторитети, боїться невдач і втратила віру у власні сили. Основне завдання педагога – допомогти учневі усвідомити, що він здатний на багато речей самостійно. Тактика сприяння, в свою чергу, дозволяє педагогу стимулювати розвиток у дитини здатності здійснювати вибір і бачити можливості, які відкриваються в різних ситуаціях, а також сприяти подоланню страху перед невідомим [71; 85]. Випробовування свободою та відповідальністю відбувається за умови застосування тактики взаємодії. На цьому етапі дитина вже готова до

встановлення домовленостей у взаєминах з іншими людьми, здатна дотримуватися цих домовленостей і нести відповідальність за свої вчинки в межах узгоджених правил. Педагог має створити умови, за яких дитина навчиться знаходити логіку у своїх діях і визначати межі своєї свободи та відповідальності. Отже, використання цих тактик педагогічної підтримки сприяє розвитку особистості та формуванню усвідомлення дитиною своєї здатності бути творцем власної долі.

Зауважимо, деякі науковці виступають на користь використання тактик педагогічної підтримки в процесі навчально-виховної діяльності, пропонують інтегрувати ці методи як важливе доповнення до роботи класного керівника. Вони вважають, що використання таких тактик сприяє створенню більш ефективної та комплексної підтримки учнів, що дозволяє педагогам не лише оптимізувати навчальний процес, а й покращити виховну діяльність. Залучення педагогічної підтримки у різних формах дає можливість значно підвищити рівень емоційної та соціальної адаптації учнів, покращити їхню мотивацію до навчання та розвитку, а також створює сприятливі умови для досягнення високих результатів у навчанні та вихованні. Таким чином, застосування тактик педагогічної підтримки має стати органічною складовою сучасної виховної роботи, що сприяє всебічному розвитку учнів. Водночас, на нашу думку, їх доцільно застосовувати й у контексті організації морального виховання молодших школярів, як педагогами, так і батьками. Така організація виховного процесу сприяє формуванню партнерських стосунків між усіма учасниками, а також забезпечує дотримання діалогічного стилю міжособистісної взаємодії в системі «дорослі – дитина». Таким чином, серед педагогічних умов, які сприяють ефективності морального виховання молодших школярів, слід виокремити наступні: 1) забезпечення узгодженості виховних впливів у системі «школа – сім’я»; 2) застосування комплексного підходу у використанні методів, що підтримують суб’єктну позицію школяра в моральному розвитку; 3) орієнтація вчителів та батьків на діалогічний стиль міжособистісної взаємодії з дітьми молодшого шкільного віку [48, с. 224]. Отже, можна констатувати, що

використання комплексного набору методів, спрямованих на забезпечення суб'єктної позиції учня в моральному розвитку, буде ефективним лише за умови чіткої координації виховних впливів педагогів шкіл, позашкільних навчальних закладів та батьків, що, в свою чергу, сприятиме орієнтації всіх учасників процесу на діалогічний стиль міжособистісної взаємодії.

Більшість науковців (Т. Дороніна, Дж. Дьюї, Е. Еріксон, В. Іванова та ін.) визначають педагогічні умови як фактори, які впливають на процес досягнення мети. Зокрема, ці фактори поділяються на зовнішні (що включають позитивні взаємини між педагогом та учнями, об'єктивність оцінювання, умови навчання, приміщення, клімат тощо) та внутрішні (які охоплюють індивідуальні характеристики дітей: стан здоров'я, особисті якості, досвід, навички, мотивація тощо). Насамперед, педагогічні умови мають відповідати ряду важливих вимог. Розглянемо їх на рисунку 2.2.

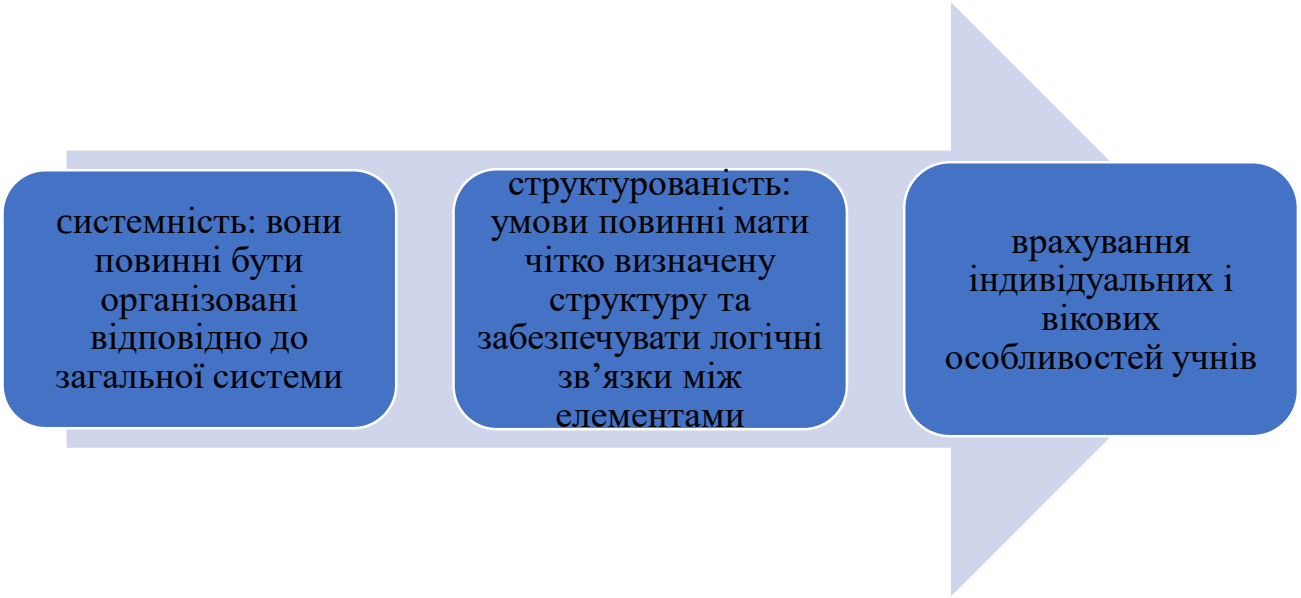

Рисунок 2.4. Вимоги до педагогічних умов що впливають на процес досягнення мети

Педагогічні умови мають суттєвий вплив на формування моральних якостей учнів Педагогічні умови мають суттєвий вплив на формування моральних якостей учнів, оскільки вони створюють сприятливі умови для розвитку не лише моральних переконань та ціннісних орієнтацій, а й для формування відповідної поведінки, що сприяє соціалізації та гармонійному

інтегруванню учнів у суспільство. Правильно організований педагогічний процес здатний стимулювати розвиток таких якостей, як відповідальність, чесність, толерантність та емпатія, що є основою для формування моральної свідомості та поведінки учнів (рис. 2.5).

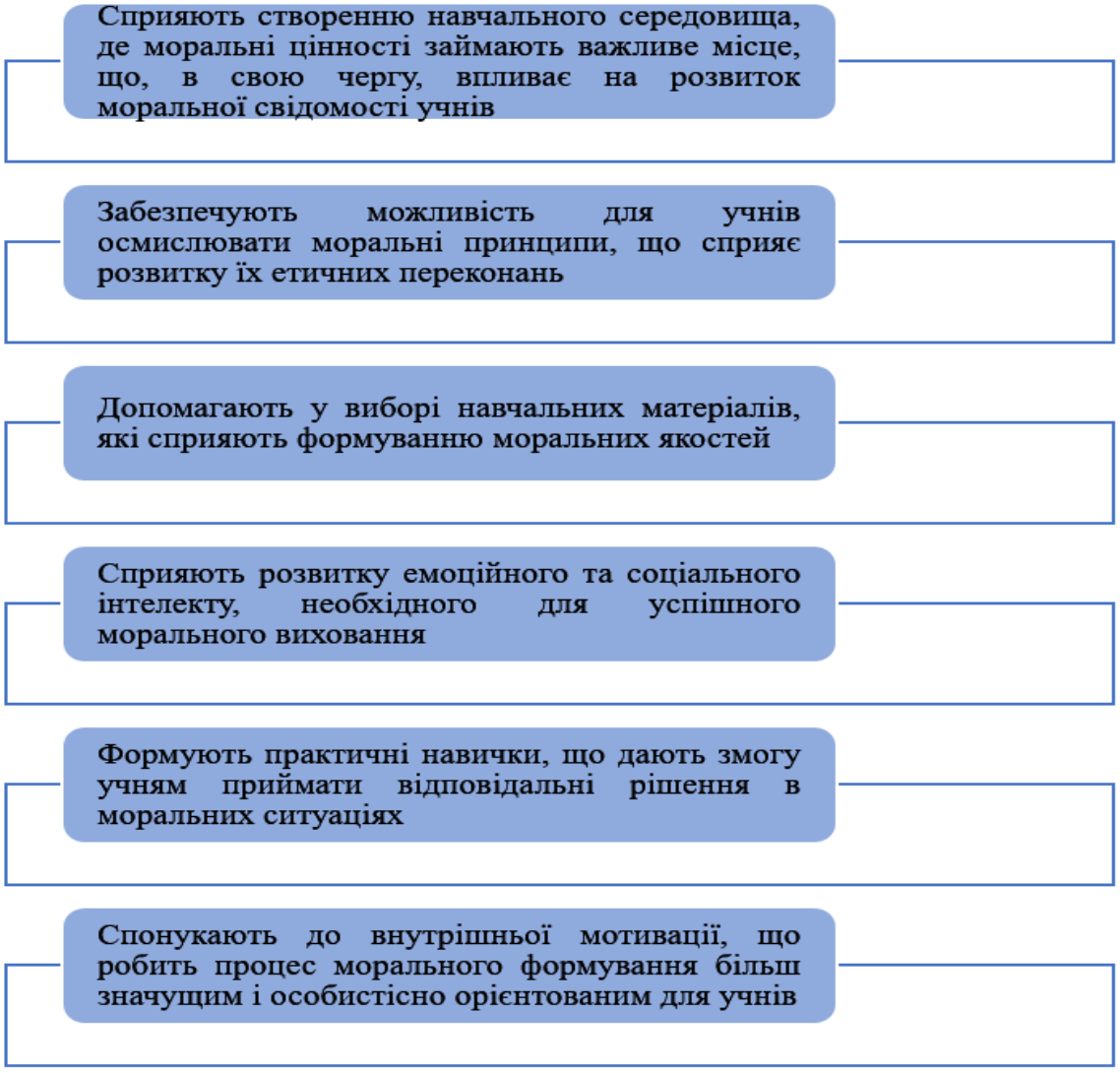

Рисунок 2.5. Вплив педагогічних умов на формування моральних якостей учнів початкових класів

В цілому, педагогічні умови відіграють визначну роль у процесі формування моральних якостей учнів, створюючи умови для розвитку їхніх моральних переконань і поведінки. На основі аналізу науково-педагогічної літератури нами було сформульовано педагогічні умови для формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра засобами етикету (рис. 2.6).

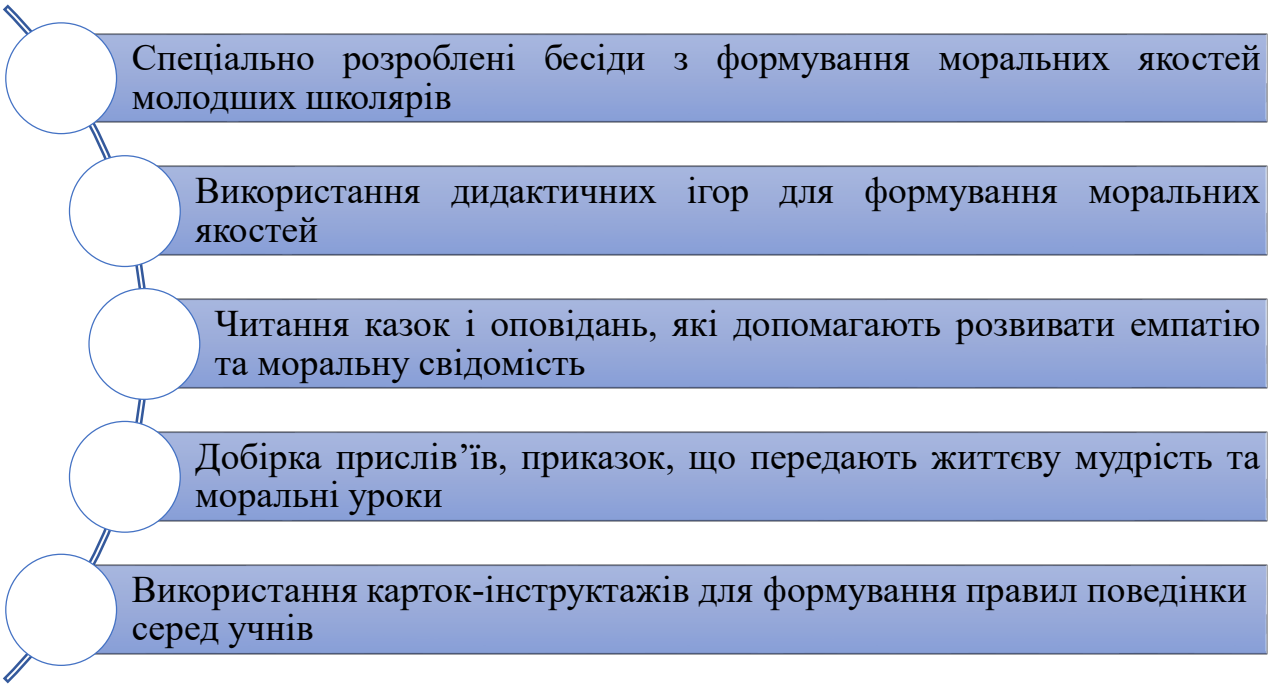

Рисунок 2.6. Педагогічні умови для формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра засобами етикету

Таким чином, можна стверджувати, що ефективне формування моральних якостей учнів відбувається за умови врахування комплексного підходу до організації виховного процесу, в якому важливу роль відіграють педагогічні умови, що забезпечують гармонійний розвиток особистості через інтеграцію моральних норм і цінностей у навчальний процес. Використання різноманітних педагогічних засобів, таких як бесіди, ігри, читання літератури, а також картки-інструктажі, дають можливість реалізувати ці умови на практиці. У результаті цього учні можуть усвідомити важливість моральних норм і набувати необхідних соціальних навичок для гармонійного функціонування в суспільстві.

Педагогічні умови для формування позитивних моральних якостей особистості молодшого школяра за допомогою етикету можуть включати різноманітні підходи, що сприяють розвитку важливих моральних рис, таких як повага, доброта, чесність, відповідальність та інші. Розглянемо декілька прикладів таких умов більш детальніше:

1) Інтеграція етикету у повсякденне навчання. Використання етикету в усіх сферах шкільного життя, починаючи з привітань і завершення уроків до правил

поведінки на перервах, формує в учнів звичку до коректної та доброзичливої поведінки.

2) Моделювання ситуацій з етикету. Організація рольових ігор, в яких учні мають змогу попрактикуватися у правильній поведінці відповідно до етикету (наприклад, «Інтерв'ю з однокласником», «Мій ідеальний день», «Простір для допомоги», «Супергерої ввічливості» та ін.). Такі рольові ігри допомагають дітям не лише зрозуміти важливість моральних норм та етикету, а й безпосередньо застосовувати їх у повсякденному житті. Можуть бути ситуації ввічливих звертань до вчителів, правильного ставлення до однокласників, взаємодії у групах під час навчальних заходів. Моделювання ситуацій з етикету для молодших школярів – це важливий педагогічний метод, який допомагає дітям краще зрозуміти правила поведінки в різних соціальних ситуаціях (наприклад, «Привітання з однокласниками та вчителями», «Як попросити допомогу», «Вибачення за порушення правил», «Вітання з гостями», «Почуття вдячності», «Як поводитися під час командної роботи», «Правила поведінки під час спортивних змагань», «Привітання під час свята» тощо). Такі моделювання сприяють розвитку у дітей навичок ввічливості, розуміння важливості етикету та формування правильних соціальних відносин.

3) Підтримка культури взаємоповаги. Уроки моральності, на яких учні вивчають правила ввічливості, шанобливого ставлення до старших, допомоги однокласникам, що формує в них повагу до себе та інших (наприклад, це можуть бути такі уроки моральності, як «Дружба та взаємопідтримка», «Що таке ввічливість і чому вона важлива?», «Чесність і відповідальність», «Як допомогти батькам (однокласникам)?», «Ми – частина великої родини» та ін.). Це дозволяє виробити в учнів впевненість у правильності власної поведінки в соціумі.

4) Виховання через приклад вчителя. Учитель, як носій моральних норм, повинний подавати приклад ввічливості, доброзичливості, коректності та взаємоповаги. Кожна дія вчителя може стати моделлю для школярів, тому важливо, щоб вчитель сам дотримувався етикету в усіх взаємодіях з учнями та колегами.

5) Створення середовища для розвитку емоційної інтелігентності**.** Важливою умовою є розвиток емоційної грамотності, яка включає розуміння та виявлення емоцій, співчуття та вміння слухати і підтримувати інших. Позитивні емоційні прояви повинні стати частиною етикету в класі. Проводити бесіди про важливість ввічливих жестів, таких як посмішка, підтримка, привітання.

6) Позитивна оцінка моральних вчинків. Важливо постійно заохочувати та відзначати учнів, які демонструють позитивні моральні якості, такі як доброта, чесність, взаємопоміч. Використання системи заохочень, нагород і моральних оцінок дозволяє дітям відчувати важливість етикету і моральних норм у їхньому повсякденному житті.

7) Спільна робота над проєктами, що сприяють формуванню моральних якостей. Організація проєктної діяльності, в межах якої учні можуть працювати над завданнями, що вимагають співпраці, взаємодії та виконання етичних норм.

Зокрема, це можуть бути такі теми проєктів, як:

– проєкт «День добрих справ». Учні можуть спільно працювати над проектом, у межах якого вони мають виконати кілька добрих вчинків протягом дня: допомогти однокласнику, привітати незнайому людину, поділитися чимось важливим. Важливо підкреслити, як такі вчинки відображають правила етикету і позитивно впливають на навколишніх.

– проєкт «Ввічливі слова в нашому житті», що допомагає дітям зрозуміти важливість використання ввічливих слів і фраз (будь ласка, дякую, вибачте, доброго дня). Учні можуть створювати плакати, малюнки, презентації або навіть відеоролики, в яких вони демонструють, як важливо бути ввічливими у повсякденному житті.

– проєкт «Сім’я та етикет», в якому учні вивчають етикет у сімейних стосунках. Вони можуть обговорити правила, як правильно поводитися за столом, як допомагати батькам і брати участь у сімейних обов’язках. Учні також можуть створити малюнки або відео на тему «Сімейний етикет».

– проєкт «Як ми допомагаємо один одному?», спрямований на вивчення важливості допомоги іншим. Учні можуть провести опитування серед

однокласників чи вчителів щодо того, коли і як вони допомагають іншим, створити інформаційний плакат або презентацію, а також організувати благодійну акцію для допомоги нужденним.

– проєкт «Ми разом – дружній клас», спрямований на формування дружніх відносин між однокласниками, через які діти можуть зрозуміти цінність взаємопідтримки та взаємоповаги. Учні можуть розробити правила взаємодії в класі, організувати групову роботу або виступити з презентацією на тему дружби і єдності.

– проєкт «Етикет у різних країнах світу» на вивчення етикету та моральних норм в інших культурах. Учні можуть дослідити, які етикетні правила існують у різних країнах, як, наприклад, правильно привітатися, сідати за стіл, дарувати подарунки, і порівняти їх з тими, що існують в Україні. Це допомагає розширити уявлення дітей про повагу і різноманітність культур.

– проєкт «Ми – господарі класу», що включає у себе організацію шкільного простору, де учні беруть на себе відповідальність за чистоту і порядок. Діти можуть створити план для підтримання порядку в класі, організувати догляд за рослинами чи іншими шкільними об’єктами, що допомагає виховувати відповідальність та повагу до загальних ресурсів.

– проєкт «Добрі вчинки в нашій школі», що сприяє розвитку моральних якостей через практичні добрі вчинки в школі. Учні можуть організувати кампанію «Добрий учень тижня», де кожен клас може відзначити того, хто найбільше проявляє доброту та ввічливість у своїй поведінці. Це може бути спільна робота з іншими школами, участь у благодійних акціях, створення стіннівок, присвячених моральним цінностям. Ці проєкти дозволяють не тільки вивчати етикет і моральні норми, а й активно застосовувати їх у повсякденному житті, формуючи в дітей корисні звички та позитивні риси характеру. Кожна з цих педагогічних умов допомагає дітям не лише дотримуватися етикету, а й усвідомлювати його значення для розвитку їх моральних якостей, формуючи в них свідоме ставлення до поведінки в різних ситуаціях.

Отже, педагогічні умови взаємодії сім'ї та педагогів початкової школи у формуванні позитивних моральних якостей молодших школярів визначаються комплексом факторів, які сприяють ефективному співробітництву між сім'єю та освітнім закладом. Зокрема, це забезпечує створення сприятливого освітнього середовища, що включає спільну роботу вчителів та батьків щодо формування морально-етичних норм у дітей (рис. 2.7).

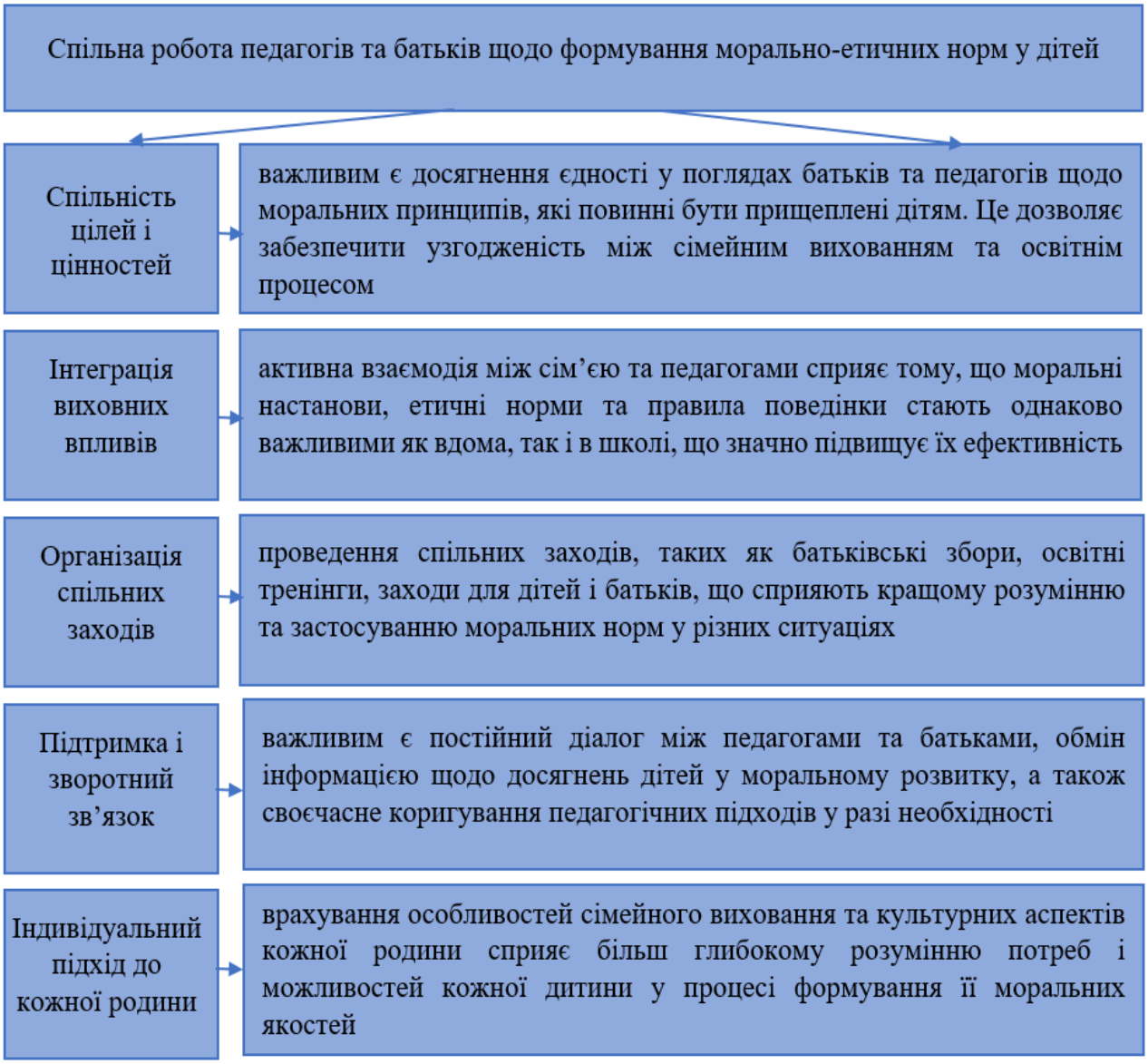

Рисунок 2.7. Спільна робота педагогів та батьків щодо формування морально-етичних норм у дітей

Виходячи з вище сказного, можна зробити певні висновки, що педагогічні умови взаємодії сім'ї та педагогів початкової школи є ключовими чинниками у

формуванні позитивних моральних якостей молодших школярів. Ефективна співпраця між батьками та педагогами забезпечує створення гармонійного виховного середовища, де моральні цінності та норми поведінки стають основою для розвитку моральної свідомості, відповідальності та емоційної зрілості дітей. Спільна робота батьків і вчителів сприяє формуванню узгоджених поглядів на виховання, що дозволяє дітям чітко розуміти та сприймати етичні норми як у сім'ї, так і в закладі освіти. Важливими умовами успіху є постійний зворотний зв'язок, індивідуальний підхід до кожної дитини, а також організація спільних заходів, що дозволяють посилити моральне виховання і сприяти розвитку внутрішньої відповідальності у школярів. Таким чином, створення ефективних педагогічних умов для взаємодії сім'ї та педагогів є необхідною передумовою для успішного формування моральних якостей у молодших школярів, що в свою чергу сприяє їх всебічному розвитку як особистостей.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та розв’язання проблеми «Вплив сімейних стосунків на формування позитивних моральних якостей особливості молодшого школяра». Результати теоретичного дослідження засвідчили досягнення мети, вирішення поставлених завдань і дозволили сформулювати наступні висновки:

1. Аналіз науково-педагогічних джерел щодо проблеми формування моральних якостей молодших школярів підтверджує, що моральне виховання є не лише складовою частиною загального розвитку дитини, а й критичним етапом у процесі її соціалізації. Це питання знаходить своє відображення в численних дослідженнях, де підкреслюється важливість розвитку моральних якостей у дітей на всіх етапах їхнього становлення. Зокрема, більшість науковців вказує на важливу роль, яку відіграють не лише соціальні чинники, а й безпосереднє впливове середовище сім’ї, що є першим і основним місцем формування моральних орієнтирів і принципів. У цьому контексті, велике значення має вивчення взаємодії між дітьми та батьками, оскільки саме в сім’ї дитина вперше стикається з основними моральними нормами: такими як чесність, справедливість, доброта, відповідальність. Батьки, у свою чергу, є першими наставниками та моделями для наслідування, що значною мірою визначає напрямок розвитку моральних якостей дитини. Дослідження показують, що сімейні стосунки можуть бути різними: авторитарними, ліберальними, демократичними тощо, і кожен із цих типів має свій вплив на моральний розвиток дітей. Важливо зазначити, що моральні якості молодших школярів формуються під впливом численних чинників, серед яких особливе значення має тип сімейних стосунків. Тому взаємодія з батьками та іншими членами родини має вирішальне значення для формування у дитини позитивних моральних якостей, що в подальшому сприяють її успішній адаптації в соціумі та досягненню гармонійного розвитку.

2. Визначення сутності основних понять («сім’я», «сімейне виховання», «сімейні стосунки», «моральне виховання», «моральні якості», «взаємодія») дозволило більш чітко окреслити межі досліджуваної проблеми. У контексті нашої роботи сім’я визначена як першочергове середовище для соціалізації дитини, де закладаються основи моральних норм і цінностей. Зокрема, «сімейне виховання» є процесом передачі моральних орієнтирів, у якому основну роль відіграють стосунки між батьками та дітьми. Природа цих стосунків безпосередньо впливає на ступінь розвитку моральних якостей, таких як доброта, чесність, справедливість, а також на здатність до взаємодії з оточуючими. Саме через ці взаємодії формується здатність дитини до емпатії, співчуття та розуміння моральних норм, що є основою її соціальної адаптації та розвитку в подальшому житті.

3. Охарактеризовано типи та стилі дитячо-батьківських стосунків та їх вплив на формування моральних якостей особистості. Відповідно до результатів аналізу, типи стосунків у сім’ї, зокрема авторитарні, ліберальні та демократичні, мають різний вплив на моральний розвиток дитини, оскільки кожен з цих типів створює різні умови для взаємодії між батьками та дітьми. Наприклад, в умовах авторитарних стосунків дитина може відчувати страх та невпевненість, що спричиняє труднощі в розумінні і засвоєнні моральних норм. Натомість демократичні стосунки, засновані на взаємоповазі та діалозі, значно сприяють розвитку у дитини позитивних моральних якостей, таких як відповідальність, емпатія, здатність до компромісу. Таким чином, типи сімейних стосунків безпосередньо впливають на ступінь розвитку у дитини таких важливих моральних якостей, як чесність, справедливість, відповідальність і здатність до співчуття. В умовах авторитаризму ці якості можуть розвиватися дещо спотворено, через механізм зовнішнього контролю, в той час як демократичні стосунки створюють сприятливі умови для формування глибоких внутрішніх переконань і моральних норм, які дитина сприймає як результат власного вибору.

У результаті проведеного дослідження було глибоко проаналізовано методику формування моральних якостей у молодших школярів, а також окреслено педагогічні умови ефективної взаємодії між сім'єю та педагогами початкової школи у цьому процесі.

4. У рамках методики формування моральних якостей молодших школярів особливу увагу було приділено комплексному використанню різноманітних педагогічних технологій, які сприяють розвитку таких позитивних рис, як доброта, чесність, справедливість, відповідальність та здатність до співчуття. Основним завданням педагогів є не лише передача теоретичних знань, але й формування у дітей практичних навичок моральної поведінки через різноманітні виховні заходи, інтерактивні методи роботи, рольові ігри та обговорення моральних дилем. Крім того, важливою складовою є врахування індивідуальних особливостей кожної дитини, що дозволяє здійснювати диференційований підхід у процесі морального виховання.

У процесі дослідження педагогічних умов взаємодії сім'ї та педагогів початкової школи у формуванні позитивних моральних якостей у дітей було визначено, що успішне виховання моральних якостей можливе лише за умови тісної співпраці та узгоджених зусиль обох інститутів – сім'ї та школи. Окреслені педагогічні умови включають створення єдиного виховного середовища, де батьки та педагоги діють згідно з спільними підходами до морального виховання, забезпечуючи єдність моральних норм та принципів, що сприяють гармонійному розвитку дитини. Взаємопідтримка батьків і педагогів є важливим чинником, що сприяє створенню стійкої моральної основи у дитини. Для цього необхідно регулярно проводити зустрічі, консультації та тренінги, що сприяють обміну досвідом між батьками та педагогами, а також дозволяють виробити єдині стратегії взаємодії у процесі морального виховання.

Таким чином, педагогічні умови взаємодії сім'ї та педагогів початкової школи в формуванні позитивних моральних якостей повинні бути засновані на принципах співпраці, взаємної підтримки та взаєморозуміння, що сприяє формуванню гармонійної та морально зрілої особистості молодшого школяра.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алєксєєнко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05, 13.00.07 / Нац. акад. пед. наук України. Ін-т проблем виховання. Київ, 2017. 44 с.

2. Алєксєєнко Т. Ф. Педагогічні проблеми молодої сім'ї : навч. посіб. Київ, 1997. 116 с.

3. Алєксєєнко Т. Ф. Сучасне сімейне виховання : концептуалізація ідей теорії та практики : монографія. Умань : Жовтий ОО, 2016. 437 с.

4. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. К. : Либідь, 2008. 848 с.

5. Бех І. Д. Метод педагогічного умовляння у вихованні особистості. *Світ виховання*. 2007. № 3 (22). С. 6–11.

6. Бех І. Д. Психологічні основи застосування генетико-моделюючого методу у моральному вихованні особистості. *Психологія : наук.-метод. зб. Наук.-дослід. ін-т психології України*. Київ, 1992. Вип. 38. С. 11–19.

7. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності : Наук. видання. К. : Либідь, 2006. 272 с.

8. Богуш А., Варяниця Л., Гавриш Н., Курінна С. Діти і соціум : Особливості соціалізації дітей дошкільного віку та молодшого шкільного віку : монографія / за заг. ред. Н. В. Гавриш. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.

9. Бойко А. Виховання суб'єкт – суб'єктних відносин вчителів і учнів як основа модернізації освітньої галузі в Україні. *Початкова школа*. 2004. № 4. С. 4–8.

10. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : конспект лекцій. К. : МАУП, 2001. 96 с.

11. Боришевський М. Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості. *Початкова школа*. 1995. № 4. С. 4–9.

12. Будзей С. Родинне виховання як важливий чинник в управлінні формуванням моральних якостей молодших школярів. *Директор школи, ліцею, гімназії.* 2008. № 2. С. 30–33.

13. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч.-метод. посіб. Львів : Норма, 2005. 344 с.

14. Вахняк Н. В. Молода сім'я в сучасному українському суспільстві. *Тенденції розвитку вищої освіти в Україні : європейський вектор: матеріали міжнар. наук.-практ. конф*. Ялта, 2014. Ч. 2. С. 77–84.

15. Вахняк Н. В. Усвідомлене батьківство молодих сімей в системі духовно-моральних цінностей як соціально-педагогічна проблема. *Християнська етика в історії України і сучасний діалог світоглядно-духовних ідентичностей :* матеріали всеукр. наук.-практ. конф. Мелітополь, 2014. С. 140–143.

16. Вахняк Н. В. Формування культури батьківства у взаємодії дошкільного закладу з молодими сім'ями : дис. … канд. пед. наук : 13.00.08 / Нац. акад. пед. наук України. Київ, 2021. 290 с.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. VIII, 1728 с.

18. Вержиховська О. М. Дослідження моральних якостей учнів молодших класів допоміжної школи. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць Інституту проблем виховання АПН України.* К. : Педагогічна думка, 1999. С. 133–139.

19. Виноградова Т. Взаємодія батьків та педагогів – необхідна умова для виховання нового покоління. *Завуч.* 2006. № 8 (266). С. 4–6.

20. Врочинська Л. І. Взаємодія суспільного і родинного виховання в умовах сьогодення. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* Рівне : РДГУ, 2002. Вип. 19. С. 147–150.

21. Галузяк В. М., Довгань Л. І. Моральне виховання в педагогіці США : теорія й практика : монографія. Вінниця : ПП Балюк І. Б., РВВ ВДАУ, 2009. 261 с.

22. Гаміна Т. С., Гончар О. Ю. Педагогіка сімейного виховання : нав. посіб. Луганськ : Альма-матер, 2012. 523 с.

23. Геник М. С. Педагогічна взаємодія педагогів і батьків у формуванні морально-етичних цінностей молодших школярів засобами народознавства. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. 12. С. 242–249.

24. Головська І. В. Зміст та структура моральної вихованості молодшого школяра. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. 12. С. 441–447.

25. Головська І. В. Роль вчителя в організації ефективної взаємодії загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів і сім'ї у моральному вихованні молодших школярів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 23-25 берез. 2011 р.). Вінниця, ТОВ «Планер», 2011. Вип. 34. С. 245–249.

26. Голюк О. А. Ціннісні орієнтації батьків як основа забезпечення гармонійного буття дитини у сім'ї. *Імідж сучасного педагога.* 2015. №6 (155). С. 41–44.

27. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 376 с.

28. Гордійчук О. Є. Моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки : дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2008. 280 с.

29. Дмитренко А. Н., Мармазинська П. Є., Тарновська О. С. Психологія сімейного виховання : посібник. Чернівці : Прут, 2001. 280 с.

30. Докукіна О. М. Національно-ціннісні орієнтири в сімейному вихованні. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. Київ : [б. в.], 1997. С. 107–109.

31. Докукіна О. М. Формування морального досвіду школярів у родинному спілкуванні. *Виховна діяльність сучасної сім'ї* : зб. наук. праць /за ред. В. Г. Постового. К. : Педагогічна думка, 2001. С. 15–22.

32. Енциклопедія батьківства: посібник з сімейного виховання / авт. кол. за заг. ред. Є. І. Коваленко, С. В. Кириленко. К. : КНТ, 2008. 592 с.

33. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер. 2008. 1040 с.

34. Енциклопедія освіти / гол. ред. : В. Г. Кремень; Національна академія педагогічних наук України. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 1143 с.

35. Ерніязова В. Стиль сімейного виховання і самооцінка дитини. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2009. № 3. С. 224–228.

36. Жмурко О. О. Формування моральної культури учнів. В. О. Сухомлинський про моральне виховання. 2023. URL:https://vseosvita.ua/user/id215065/blog/formuvannia-moralnoi-kultury-uchnivvo-sukhomlynskyi-pro-moralne-vykhovannia-85197.html. (дата звернення: 10.11.2024).

37. Іванчук М. Г. Інтегративний характер формування моральних якостей особистості молодшого школяра. *Педагогіка і психологія.* 2000. № 1. С. 66–72.

38. Ільїн Е. П. Виховання моральних якостей особистості. Одеса : Пед. думка, 2018. С. 114–118.

39. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / за ред. В. Г. Кременя. Київ : Знання, 2005. 767 с.

40. Карпенко В. М. Методика морального виховання в школі : посібник. Київ : Шкільний світ, 2019. 234 с.

41. Киричок В. А. Методика формування гуманних взаємин молодших школярів у позаурочній діяльності. *Нові технології виховання.* Київ : Пед. думка, 1999. С. 58–63.

42. Коберник І. Моральне виховання : традиції, проблеми, інновації. *Рідна школа.* 2002. № 5. С. 42–44.

43. Конвенція про права дитини. Наказ № 72/14-612-138441 від 16.11.2023. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text. (дата звернення: 10.11.2024).

44. Кононко О. Особистісне зростання в ранньому віці : суть та умови сприяння. *Дошкільне виховання*. 2006. № 10. С. 3–4.

45. Корнієнко С. Сім'я і школа – одна родина. *Початкова школа.* 2011. № 12. С. 48–50.

46. Косенко Ю. Взаємодія вихователів і батьків у забезпеченні соціально-особистісного розвитку дитини дошкільного віку. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 46 С. 199–204.

47. Кравець В. П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства. Київ : Академія, 2001. 244 с.

48. Кравченко Т. В. Основні напрями взаємодії сім'ї і школи в сучасних умовах : теоретичний аналіз. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 10. С. 220–225.

49. Курінна С. М., Алєко О. А., Курінний Я. В. Соціальне становлення особистості дошкільника : соціальна досвідченість та економічна обізнаність*:* монографія. Слов'янськ : Б. І. Маторіна, 2019. 319 с.

50. Левківський М. В. Історія педагогіки : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 360 с.

51. Лебідь І. В. Функціонування моральних цінностей у аспекті особистісно зорієнтованого виховання. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* Київ : Пед. думка, 2000. С. 109–113.

52. Литвиненко С. А., Ямницький, В. М. (2003). *Дитина і середовище : проблеми взаємодії.* Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди *: Науково-теоретичний часопис.* Переяслав-Хмельницький. 2003. С. 215–220.

53. Лісіна Л. О. Взаємодія школи і батьків. Запоріжжя : Прем’єр, 2003. 194 с.

54. Лісіна Л. О. Методологічне забезпечення процесу формування особистості в навчально-виховному процесі на різних рівнях освіти. Актуальні проблеми формування особистості в навчально-виховному процесі освітніх закладів : кол. монографія / за ред. О. І. Попової. Бердянськ : Видавець О. В. Ткачук, 2016. С. 182–204.

55. Малкович М. М. Стилі сімейного виховання та їх роль у формуванні ґендерних уявлень дітей дошкільного віку. *Проблеми загальної та педагогічної психології :* зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ. Київ, 2010. Т. XII. Ч. 4. С. 272–280.

56. Мартиненко С. Педагогічна взаємодія вчителя початкових класів і батьків першокласників : у запитаннях і відповідях. *Початкова школа.* 2010. № 1. С. 20–22.

57. Матвієнко О. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів до педагогічної взаємодії у навчально-виховному середовищі школи першого ступеня : автореф. дис. … д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 / Нац. пед. ун-т ім. м. П. Драгоманова. Київ, 2010. 34 с.

58. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. 5-е вид. доповн. і перероб. Київ, 2007. 656 с.

59. Назаренко Л. Шляхи розвитку взаємодії сім’ї та школи. *Шлях освіти.* 2005. № 1. С. 33–37.

60. Новий тлумачний словник української мови : 42 000 слів : у 4 т. : для студ. вищих та серед. навч. закл. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 1998. 910 с.

61. Омеляненко В. Л., Мельничук С. Г., Омеляненко С. В. Педагогіка : навч. посіб. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. 138 с.

62. Паламар С. П., Булана Л. В. Формування моральних цінностей в молодших школярів. *Молодий вчений.* 2018. №9 (61). С. 419–422.

63. Понімaнська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посіб. Київ : Академ-видав, 2006. 456 с.

64. Постовий В. Г., Русин Г. А. Соціум української сім'ї : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ : НАІР, 2017. 316 с.

65. Психологія сім'ї : навч. посібн. / за ред. : В. М. Поліщук та ін. 2-ге вид. доп. Суми : Університетська книга, 2009. 282 с.

66. Рахімов О. З. Роль морального виховання у формуванні особистості. *Класний керівник*. 2001. № 6. С. 14–16.

67. Руснак Т. І. Виховання любові до рідного дому в молодших школярів засобом казки. *Сучасна освіта : реалії та перспективи* : зб. наук. і наук-метод. праць. Кривий Ріг, КДПУ. 2010. Вип. 2. С. 110–114.

68. Савінова Н. С. Духовно-моральне становлення особистості у виховному діапазоні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 10. С. 91–97.

69. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посіб. для вчителів і методистів поч. навч. 2-ге вид., доповн., переробл. Київ : Богданова А. М., 2009. 226 с.

70. Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посіб. К. : Веселка, 1998. 214 с.

71. Сідлецька О. В. Моральне виховання молодших школярів. *Початкове навчання і виховання*. 2006. № 19–21. С. 80–92.

72. Сковорода Григорій : дослідження, довідки, матеріали / упор. В. М. Нічик, Я. М. Стратій. К. : Наукова думка, 1972. 382 с.

73. Словник української мови. 3-є видання, виправлене й доповнене. Т. ІІІ. К–Н / упор. : Б. Грінченко. Київ : Гроно, 1970. 477с.

74. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки та практики. *Шлях освіти.* 2006. № 1. С. 2–8.

75. Сухомлинська. О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді : стан розробленості проблеми. *Педагогіка і психологія. Науково-теоретичний та*

інформаційний журнал Академії педагогічних наук України. Київ : Пед. думка, 1997. № 1 (14). С. 105–111.

76. Сухомлинський В. О. Громадянське начало – основна ланка морального виховання / Вибрані твори в 5-ти т. Т. 4 : Павлиська середня школа. Розмова з молодим директором. К. : Рад. шк., 1977. 640 с.

77. Тарасюк Л. М. Стилі батьківського виховання як чинник формування міжособистісної взаємодії дітей у дошкільному віці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Психологія і педагогіка*. 2014. №26. С. 125–127.

78. Тернопільська В. І. Взаємини у системі «педагог – вихованець – батьки» як важлива умова соціально-комунікативного розвитку молодших школярів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Серія 16. «Творча особистість учителя : проблеми теорії і практики»* / ред. кол. О. Г Мороз, Н. В. Гузій. Київ : НПУ, 2007. Вип. 6 (16). С. 93–98.

79. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки. К. : Рад. школа, 1983. 488 с.

80. Федоришин Г. М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ, 2006. 174 с.

81. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; гол. ред. : В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. VI. 742 с.

82. Ходарченко К. О. Соціологія сім'ї : сучасні проблеми досліджень. Сучасна українська сім'я : гендерні проблеми та шляхи їх подолання : матеріали обл. наук.-практ. конф. / гол. ред. І. В. Дорожкіна. Чернігів, 2009. С. 68–72.

83. Хомяк М. Я. Аналіз сучасних проблем сім'ї та народжуваності в Україні. *Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики*, 2013. № 58. С. 161–169. URL:file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D0%B4%D1%8F/Downloads/stapttp_2013_58_22.pdf. (дата звернення: 18.10.2024).

84. Цвірова Т. Виховна робота в позашкільних закладах України : історія і сьогодення. *Рідна школа.* 2003. № 2. С. 20–22.

85. Чорна К. Особистісно зорієнтовані технології морального виховання підростаючого покоління. *Педагогічна газета.* 2002. № 8–9. С. 9–10.

86. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник : близько 2500 термінів. Харків : Прапор, 2004. 640 с.

87. Шульга Л. Діагностика сформованості моральних переконань в учнів початкових класів. *Початкова школа.* 2002. № 6. С. 3–6.

ДОДАТКИ

Додаток А

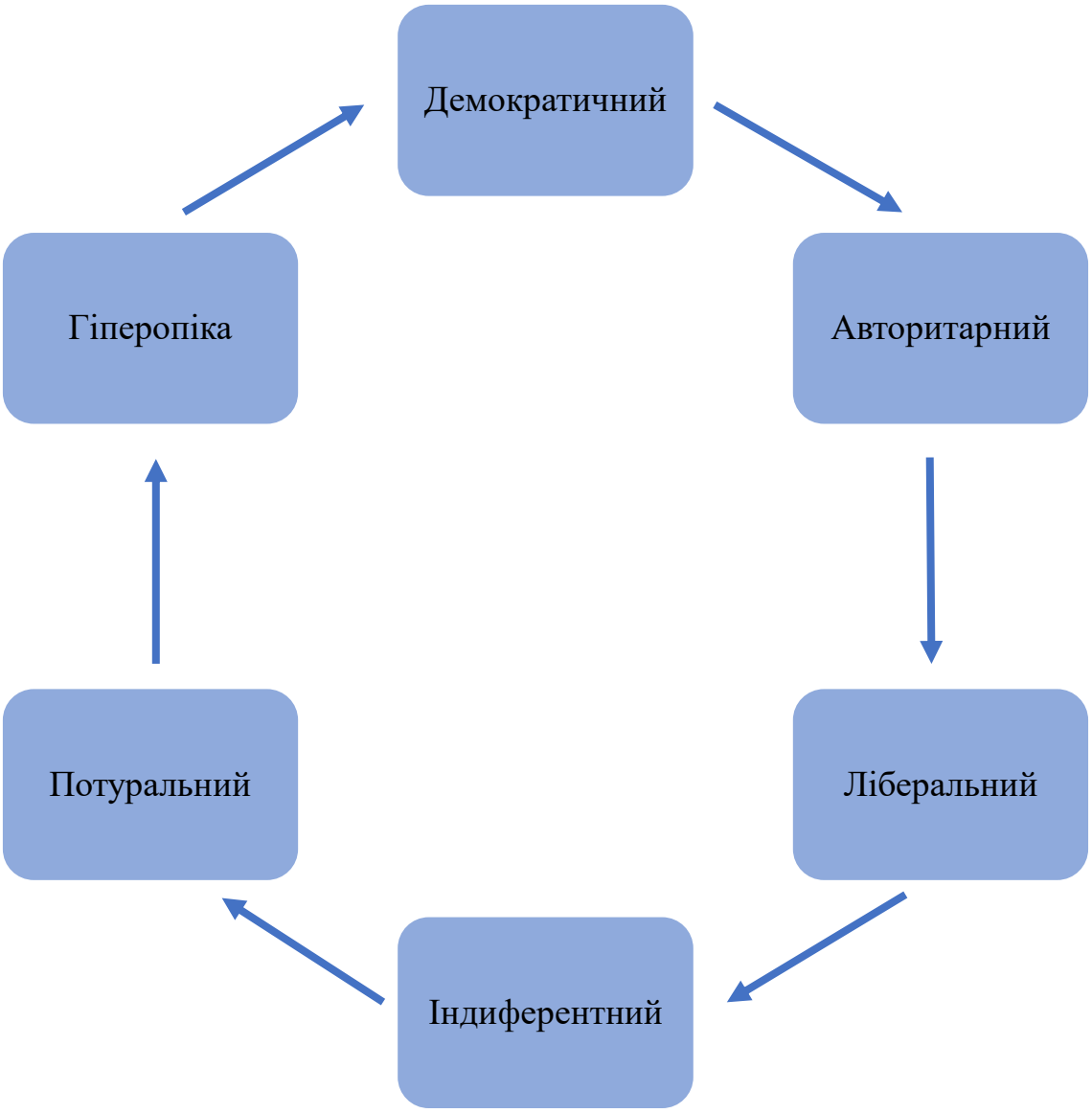

Рисунок 1.1. Класифікація стилів сімейного виховання за Е. Маккобі та Д. Мартін

Додаток Б

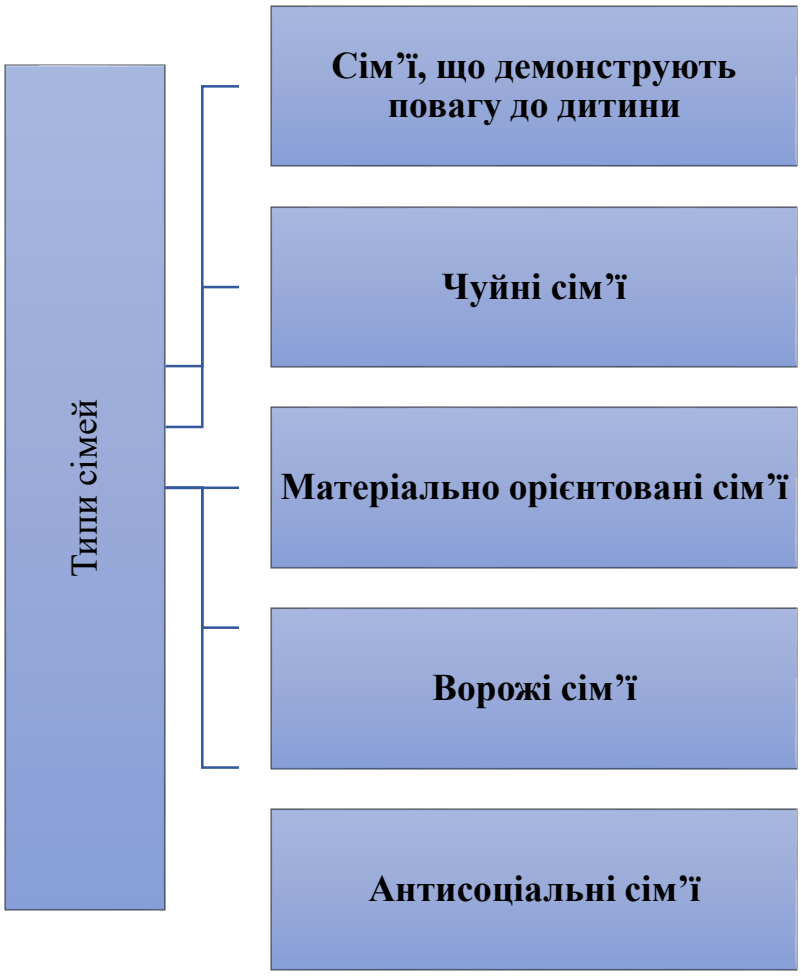

Рисунок 1.4. Класифікація типів сімей за характером сімейних стосунків

Додаток В

Рисунок 1.5. Класифікація методів морального виховання за методикою І. Мар'єнко

Додаток Г

Методичні рекомендації для педагогів та батьків

1. Будьте прикладом: Ваша власна моральність і поведінка слугують найкращим прикладом для дітей. Пам’ятайте, що вони спостерігають за вами, тому намагайтесь дотримуватися моральних стандартів, які ви бажаєте вбачати у них.

2. Відкрите спілкування: Розмовляйте з дітьми про моральні цінності, етику і правила поведінки. Пояснюйте, чому деякі дії є правильними, а інші – ні. Слухайте їхні питання та обговорюйте складні моральні ситуації.

3. Читайте історії: Користуйтесь книгами та казками, де герої зіткнуться з моральними виборами. Це може стати прекрасною основою для обговорення моральних аспектів у різних життєвих ситуаціях.

4. Використовуйте рольові ігри: Сценарії, в яких діти можуть відтворити моральні вибори і вирішувати, як б вони вчинили у конкретних ситуаціях, допомагають їм розвивати моральну свідомість.

5. Сприяйте розвитку співчуття: Заохочуйте дітей виразити співчуття і розуміння до інших людей, навіть якщо це вимагає жертви з їхнього боку. Розглядайте ситуації з позиції інших людей.

6. Вчіть відповідальності: Навчайте дітей бути відповідальними за свої вчинки і приймати відповідальність за їхні наслідки.

7. Практикуйте толерантність: Розвивайте розуміння різних культур, переконань і ідей, а також важливість поваги до різних точок зору.

8. Вдосконалюйте комунікаційні навички: Важливо вчити дітей виражати свої думки і переконання адекватно і конструктивно.

9. Заохочуйте добрі дії: Підкреслюйте важливість доброчесної поведінки, використовуючи похвалу.

10. Пам’ятайте про індивідуальність: Кожна дитина розвивається індивідуально, тому враховуйте її потреби та особливості в процесі формування моральних якостей.

Додаток Д

Таблиця 2.2

Принципи організації виховної взаємодії сім'ї та навчального закладу

№	Назва	Характеристика
1.	Принцип системності	Передбачає узгодженість виховного впливу в усіх сферах життєдіяльності учня – навчанні, спілкуванні, дозвіллі, що ґрунтується на спільних ціннісних орієнтирах та єдності вимог. Важливою умовою є розробка спільної стратегії виховання, яка передбачає наступність етапів та методів виховної роботи
2.	Принцип стимулювання активності дитини	Зосереджує увагу на необхідності створення умов для самостійного вибору форм поведінки, що сприяє розвитку відповідальності та адекватної самооцінки. Батькам і педагогам варто знайти баланс між власною активністю та наданням учням можливості проявляти ініціативу
3.	Принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії	Передбачає діалогічний стиль спілкування, партнерські стосунки, повагу до права кожного учасника виховного процесу на власну точку зору, а також врахування сімейних цінностей і життєвого досвіду дітей та їхніх батьків
4.	Принцип організації співпереживання	Ґрунтується на формуванні у школярів здатності до емоційного проживання моральних ситуацій, що дозволяє усвідомити наслідки власних рішень. Такий підхід допомагає уникнути асоціальних моделей поведінки та закріпити позитивні моральні орієнтири
5.	Принцип варіативності форм та методів виховної роботи	Вимагає врахування вікових та індивідуальних особливостей школярів. Молодші учні віддають перевагу ігровим формам діяльності, тоді як із дорослішанням доцільно впроваджувати методи, що сприяють зростанню їхньої самостійності та відповідальності

Додаток Е

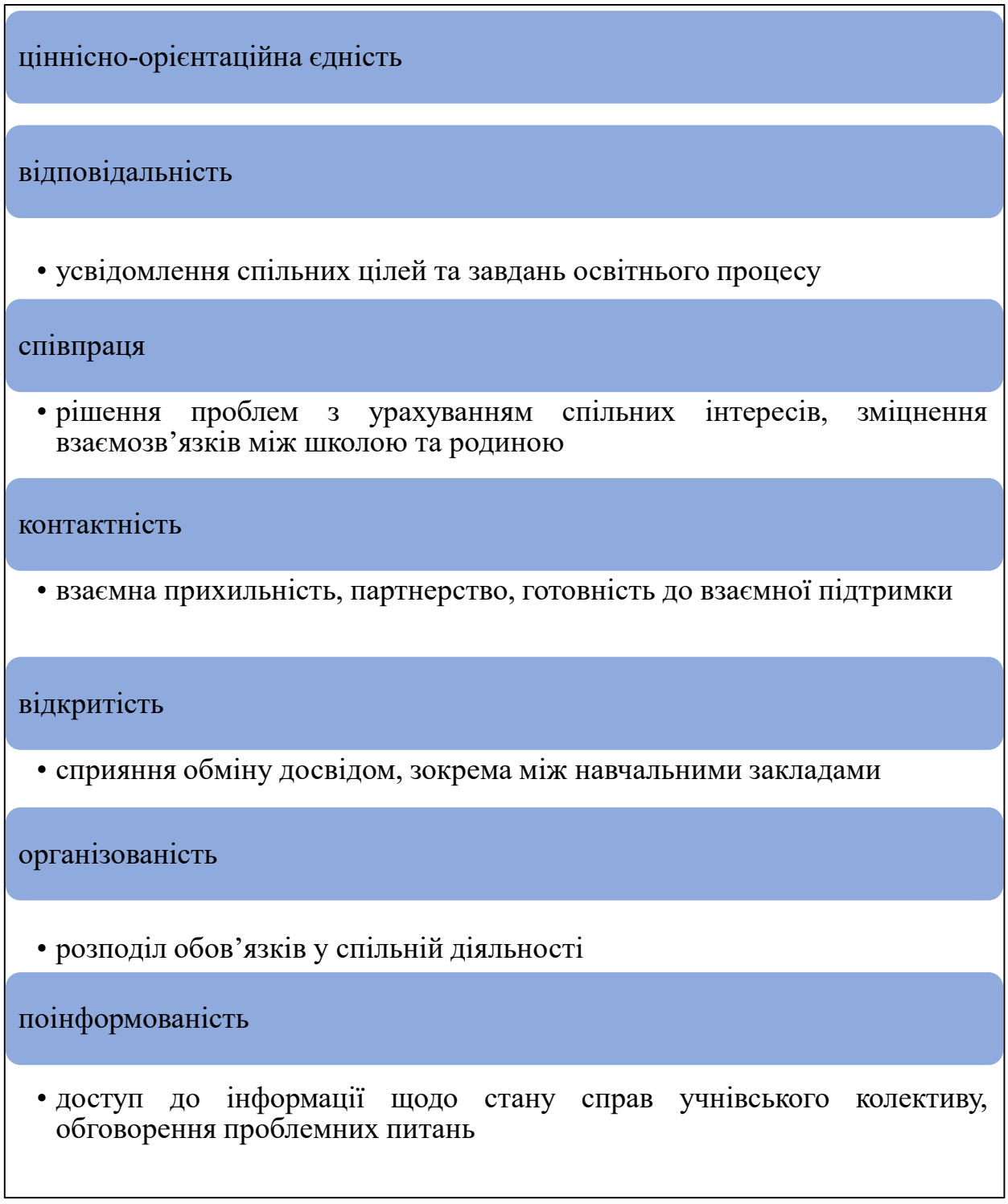

Рисунок 2.7. Основні показники розвитку партнерських стосунків